

Anmeldelser

Ebba Hjorth (hovedredaktør), Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen og Laurids Kristian Fahl (red.): Dansk Sproghistorie. Bd. 1: Dansk tager form. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag & Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2016. 472 sider. 399,95 kr. ISBN: 978-8-7712-4162-6.

Den nye danske sproghistorie i seks bind har været lang tid undervejs, og spændingen er steget meget undervejs. Ambitionerne var store, og nu hvor resultatet foreligger, kan man se at det bliver et monumentalt projekt. Det stiller op som en afløser af Peter Skautrups klassiske sproghistorie, men reelt er der tale om et værk med en betydelig større spændvidde end forgængeren. Carlsbergfondet har understøttet projektet fra begyndelsen til i dag.

Hvorfor en afløser af Skautrup, vil nogen måske spørge. Det er sandt nok at vigtige sider af Skautrups fremstilling stadig er gyldige. Der er f.eks. ikke fremkommet afgørende fornyelser af den ældre lydhistorie siden dengang (men man kan altid diskutere om Skautrup fik støvsuget »Gammeldansk Grammatik«'s kringledede paragraffer grundigt nok). Til gengæld har andre sider af sprogbeskrivelsen gjort enorme fremskridt siden Skautrups tid. Beskrivelserne af morfologi og syntaks har flyttet sig meget, især gennem forskningen i grammatikalisering, og her er der afgjort et hul som vi venter spændt på at se den nye fremstilling udfylde. Skautrup var meget sensitiv i sin fremstilling af sprogets sociale side, men hans terminologi kunne godt være noget diffus. Hvad som helst kunne f.eks. være *sprog* hos Skautrup: hvis man ser på hans §89 (i bd. IV), kan man se sammensætningsleddet *sprog* afveksle uden synlig orden med *terminologi*. Her, så vel som mange andre steder, burde vores sociolingvistik kunne komme op med fornyede og forbedrede begreber. Endelig vil jeg fremhæve at også vores forståelse af det lydliges i sproget er blevet skærpet og nuanceret adskilligt siden Skautrups bog blev til. Set inde fra sprogvidenskaben selv er der således meget at tage fat på.

Skautrups fremstilling dækker perioden frem til omkring 2. Verdenskrig, og vi har således lagt ca. 70 år til sproghistorien siden da. Om et sådant spænd af tid i sig selv gør kravet om en ny sproghistorie påtrængende, er en diskussion værd. Den der kiggede ca. 70 år tilbage fra 1481 – Christian I's dødsår – måtte nok indrømme at de sidste to generationers begivenheder ikke havde ændret sprogets

vilkår og substans radikalt. Men hvis man i stedet brugte 1588 – Frederik II's død – som udkigspunkt, vil de fleste være enige om at sproget siden 1518 havde været gennem nogle radikale forandringer, såvel hvad angik substansen som de sociale omstændigheder. Har den periode der er gået siden Skaustrup lukkede redaktionen, ændret sprogets situation så radikalt at der er behov for en ny fremstilling?

På en måde er det jo præcis dét som den nye sproghistorie skal teste sig selv på, men lad mig komme med et forsøg på et svar på forhånd. Der er sket en lang række ændringer i sprogets mediemæssige muligheder siden midten af det tyvende århundrede. Der har udviklet sig en lang række primært elektroniske medier for sprog, og den sproglige kommunikation har været gennem hektiske omformningsfaser i disse tilpasninger. Mange af disse mediemæssige muligheder har medført at to sfærer der for et par generationer siden var stærkt adskilte, nemlig skriftsproget og talesproget, i dag i langt højere grad er i kontakt, og at stiltræk fra især talesproget har fået en meget stor udbredelse på skrift. Det at sætte sig ned aktivt for at skrive var i tidligere tider virkelig en aktivitet for de meget meget få; men i dag er stort set alle i samfundet aktive både som læsere og skrivere. Hvor man endnu for to generationer siden opretholdt et meget konventioniseret udtaleideal med lange rødder i meget specifikke typer af envejskommunikation (kirke, teater), er spørgsmålet om hvilken udtalestil og udtaleideal man bør følge i hvilke situationer, langt mere diffust i vore dage. Hånd i hånd med opløsningen af gamle dages autoritetsprægede samfundsform går vanskelighederne med at etablere et samfund med tilsyneladende flade autoritetsstrukturer. Den slags sociale omstruktureringer griber direkte ind i en mængde kommunikationssituationer og præger både udtaleidealer og høflighedsformer. Alt dette skal sammenholdes med at der næppe er indtrådt afgørende systematiske ændringer i bøjning og syntaks, uanset de stilistiske skift der kan observeres. I den forstand har den nye sproghistorie et kæmpemæssigt terræn at boltre sig på.

Bogen har været lang tid undervejs. Redaktionen har inviteret specialister på en lang række felter til at skrive en fremstilling af stoffet sådan som de selv ønskede det, og resultaterne heraf er dernæst blevet redigeret og tilpasset en fælles standard. I betragtning af at værket involverer op imod 87 forfattere, er det formentlig den eneste måde arbejdet har kunnet gennemføres på, men nemt har det nok ikke været. I det færdige resultat kan man af og til spore nogle af de vanskeligheder som er opstået i mødet mellem specialist og redaktion.

Hvad er det da for et bind som redaktionen præsenterer sit værk med?

På mange måder er netop bind 1 i serien en interessant og metodisk forfriskende idé til hvordan en sproghistorie skal være. Bindet præsenterer nemlig forudsætningerne for at skrive en dansk sproghistorie: Hvilke kilder er der til historien?

Hvilke metoder skal en sproghistorie skrives efter? Hvilke typer af sprogbeskrivelse foreligger der allerede? Alene det at stille disse regulære grundlagsspørgsmål giver værket en frisk og alsidigt nyttig tilgang til sit emne.

Bogen er delt op i fire hovedkapitler: Sektion 1 – Kilderne – rummer ét større bidrag hvor Bent Jørgensen giver et kompetent overblik over de typer af kilder som sproghistorier kan skrives på. Sektion 2 – Historie og sprog – rummer nogle af bindets mest tankevækkende og engagerende bidrag: Frans Gregersens grundigt diskuterende essay om sprogvidenskabens historiske udvikling og grundlagstænkning, Esben Albrechtsens fascinerende gennemgang af vidnesbyrd om følelsen af danskhed i forbindelse med dansk sprog siden middelalderen og Adam Hyllesteds gedigne og omfattende redegørelse for forholdet til resten af den indoeuropæiske sprogfamilie. De tre bidrag flankeres af to bidrag af Bent Jørgensen, hvori sproghistoriens periodeinddeling og sproghistoriens forhold til sociale forhold i øvrigt præciseres.

Sektion 3 – Sprogbeskrivelser – gør rede for det arbejde der har fundet sted med beskrivelsen af dansk sprog så langt tilbage som vi nu kan følge det. Bente Holmberg giver et overblik over de sproghistoriske håndbøger vedrørende dansk, Ebba Hjorth redegør for ordbogsmaterialet, Lars Heltoft for grammatikker, Henrik Galberg Jacobsen for håndbøger angående retskrivning og Hans Basbøll for fonetiske beskrivelser af dansk. Der er gennemgående tale om velskrevne, solide og substantielle gennemgange der giver et fortrinligt overblik over fagets situation. Flere af disse afsnit kan man med sindsro anbefale til de reflekterede studerende der gerne vil vide hvorfra vores faglige viden i danskfagets sproglige afdeling kommer, og hvilke kriterier den beror på. De vil ikke blive snydt. Som en ren parentetisk bemærkning noterer jeg at en sådan fremstilling af dansk sprogforsknings principper og metoder virkelig har været et savn, og det er glædeligt at sproghistorieprojektet forærer os en så god løsning, nærmest i forbifarten.

Bindets fjerde og sidste sektion behandler fænomenet Skrift. At der overhovedet er kommet en sådan redegørelse med, er et fint eksempel på hvor godt gennemtænkt redaktionen er. Når man ser bort fra det helt oplagte at en sproghistorie skal indeholde et afsnit om runer, vil mange tage de latinske alfabetformer der har hersket siden begyndelsen af middelalderen, for noget givet. Nu får vi et overblik over alfabetets mange varierede former, deres anvendelsesområder og deres praktiske anvendelighed. Igen er der et afsnit som man kan anbefale nysgerrige studerende. Blot det at få nogen indsigt i bogtrykte skrifers opbygning, samt i håndskrifternes former, er vigtigt som grundlag for en konfrontation med sproghistoriens kildemateriale, og det er glædeligt at redaktionen har fundet plads til en så omfattende redegørelse for dette emne. Det skal i denne forbindelse bemærkes at Michael Lerche Nielsens redegørelse for runernes historie og udformning er såvel

meget præcis som meget perspektivrig. Det er et meget kort afsnit – lige over tyve sider – men der er indeholdt mange virkelig interessante diskussioner af runealfabetets sammensætning og relation til lydhistorien i det. I den forbindelse vil jeg især fremhæve den tankevækkende redegørelse for de træk ved runealfabetet der er unikke i forhold til de relevante forbilleder.

Et af de træk jeg specielt hæftede mig ved da jeg første gang sad med bogen i hånden, er det store og yderst vel tilrettelagte illustrationsmateriale. Hvis man har hang til selv at lege den lille filolog, er bogen nærmest et overflødighedshorn af muligheder. De fornemme illustrationer i farver giver ikke alene et visuelt indtryk af kilderne; de er også forsynet med kommentarer og vejledende indikationer der viser vej til finesser og detaljer som man kan lære noget af. I dette aspekt af bogen viser redaktionen endnu engang sin vilje og evne til at skabe et værk af virkelig kvalitet.

Er der da ingenting at kritisere ved bogen?

Det er virkelig meget sparsomt hvad jeg undervejs har noteret mig af anker mod bogen. Men én større anke har jeg dog, nemlig mod bindets titel – og for så vidt samtidig mod flere af titlerne på de kommende bind. Nærværende bind 1 har fået titlen »Dansk tager form«, og det har jeg temmelig svært ved at forlige mig med. Det der 'tager form' i bindet, er ikke sproget i sig selv, men grundlaget for at skrive om sproget. Tanken om at dansk som sprog skulle 'tage form', er for mine begreber temmelig fremmed. Et sprog er hvad det er i kraft af samspillet mellem komplekse sociale, historiske og kognitive kræfter, og det huer mig ikke hvis man antyder at denne proces har nogen karakter af mål og forudbestemthed. Motivationen for titlen er sikkert at man vil undgå alt for tekniske titler på bindene (og det gælder også de to næste bind, der skal få lige så flyvske titler). Det er al hæder værd, men måske havde der været en kompromismulighed.

I det store og hele er den vanskelige redaktionelle proces lykkedes godt. Der er dog enkelte afsnit der er endt med at blive en smule ujævne. Det gælder f.eks. afsnittet om grammatikker, hvor planen for selve brødteksten gør at en så vigtig historisk figur som J.P. Høysgaard ikke bliver behandlet. Han optræder i faktaboksene, men får langtfra det fokus han fortjener. Planen for brødteksten – at ville beskrive den grammatiske tradition med Paul Diderichsen som omdrejningspunkt – giver afsnittet faglig konsistens, men ofrer til gengæld den historiske dækning. Tilsvarende får redegørelsen for stenografi lov til at rulle et lidt overflødigt historisk overblik over stenografiens internationale historiske betydning op, før afsnittet koncentrerer sig om danske forhold.

De øvrige anker er virkelig af de meget små. F.eks. ville jeg gerne have haft en henvisning fra illustrationen af Schleichers model s. 51 til det mere udfoldede, mere korrekte træ s. 136. Det er tilgiveligt hvis man i redegørelsen for forekom-

sten af tre køn i danske dialekter (s. 150) kommer til at bruge nutid, men fuldt be-
rettiget er det ikke mere. I optællingen af Rasks kritikere s. 195 savner jeg George
Stephens, ikke for hans forskningsmæssige resultaters skyld (for de var nærmest
ikkeeksisterende), men fordi han for at få organisatorisk rygrad i polemikken mod
Rask skabte en såre nyttig institution som Universitets-Jubilæets danske Samfund.
På s. 419 sammenlignes stenografiens forkortelser med SMS-forkortelserne; men
de særlige udtalenære og trunkerede SMS-skriveformer er allerede fortid efter at
de allerfleste mobiltelefoner og andre lignende apparater har fået effektive pro-
grammer til ordgenkendelse. At Rask i den anden billedtekst s. 194 har fået tildelt
fornavnet *Ramus*, bemærker jeg kun fordi det er den eneste trykfejl jeg har fundet.

Et helt specielt diskussionspunkt er kortmaterialet. Kort er meget nyttige, men
samtidig vanskelige i sproghistorie, fordi de historiske og sociale forhold mellem
sprog og geografi kan være mere komplekse end et kort rigtig kan vise. Eksem-
pelvis skelner man gerne implicit mellem udbredelse som beror på præmoderne
historiske forhold (hvilket afbildes), og udbredelse som er betinget af moderne
historie og livsforhold (hvilket ikke afbildes). På kortet s. 131 finder man små
orange klatter i Estland og Ukraine der skal angive de svensktalende minoriteter
på disse steder »i dag«. Det er en meget generøs brug af »i dag«; der er næppe 10
oprindeligt svensktalende tilbage i Estland, og med Ukrainesvensk står det endnu
værre til. På s. 135 viser kortet angiveligt »de indoeuropæiske sprogs moderne
udbredelse i Europa og Asien«; her er Sydafrika og Australien tilsyneladende
områder uden indoeuropæiske modersmåls- eller andetsprogstalende. Sproghi-
storiske kort tager heller ikke særlig godt højde for tosprogethed; at dømme efter
kortet skal man helst kunne et keltisk sprog i Bretagne, i Wales og enkelte andre
af de britiske øers randområder, eller Dalmål i Dalarna; men mange rejsende vil
vide at der alle disse steder er andre løsninger. En god løsning på synkronipro-
blemet er det dog at uddøde (men historisk set overordentlig betydningsfulde!)
sprogstammer som anatolsk og tokarisk gengives på kortet s. 135 med meget
douce farver.

Lad nu alt dette fare, for det er virkelig småting. Hovedsagen er at vi med
første bind i *Dansk Sproghistorie* har fået en dygtig og velredigeret fremstilling
af et stort og interessant stof, en inciterende optakt til resten af værket, og en bog
der kan bruges på mange måder. Som antydet er bogen også en fremstilling af det
metodiske grundlag i sprogstudiet i dansk, og i den forstand kommer bindet i sig
selv til at gøre stor nytte. Det næste bind (der kommer til at handle om ordforrådets
historie) afventes med en spænding som jeg ikke har kendt siden min barndoms
juleaftener.

Gunver Skytte: ELI – 99 års opdagelsesrejse gennem livet. En biografi om sprogforskeren Eli Fischer-Jørgensen (1911-2010). København: Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab, 2016. 235 sider. 225 kr. ISBN: 978-8-7730-4395-0.

Gunver Skytte har skrevet en biografi om Eli Fischer-Jørgensen (EFJ), sin gamle ven og kollega.

EFJ blev født i Nakskov 1911 og voksede op der og i Faaborg, hvortil hun var flyttet i 1919. Hun blev student fra Svendborg Gymnasium 1929 og blev derpå indskrevet ved Københavns Universitet, hvor hun studerede sprog. EFJ var som så mange andre unge studerende ikke fast besluttet på en målrettet karriere, men overvejede fag som grønlandsk, engelsk og dansk før hun lagde sig (nøgenlunde) fast på tysk og fransk. At det skulle blive fonetik der efterhånden ville blive hendes stærkeste faglige kort, lå ikke fast fra starten, men var noget hun opdagede efterhånden. Sprogfagene var på dette tidspunkt stadig præget af filologien og idéerne om at man bedst forstod sit undersøgelsesobjekt ved at anskue det fra flere sider, dermed var såvel morfologi, syntaks, fonetik, litteratur(historie), filosofi og historie relevante for studiet af fx fransk. (Denne idé ses stadig afspejlet i sprogfagene på universiteterne og i visse af folkeskolernes sprogfag, især dansk og engelsk). Man kunne godt være specialist i fx fonetik eller syntaks, men man skulle kunne de andre aspekter også, og således studerede EFJ alle de nævnte aspekter – foruden lidt ekstra ved siden af. Den mangefacetterede faglighed var ikke EFJ ubekvem; hun interesserede sig for mange ting – hun overvejede fx en overgang at skrive speciale om *Tristan og Isolde*, før hun langt om længe besluttede sig for at skrive om dialektgeografi og lydforandring. I 1933 var hun blevet optaget i Lingvistkredsen, nok et af de vigtigste steder for en ung sprogforsker på dette tidspunkt. For netop da var sprogfagene og måden at bedrive sprogvidenskab på i stærk udvikling. Filologien og den historisk-komparative metode, som havde været dominerende siden midten af 1800-tallet, blev her udfordret af unge sprogforskere med Louis Hjelmslev i spidsen, og det passede EFJ godt. EFJ blev kandidat i 1936, og i årene efter var hun i pædagogikum og drog derpå på dannelsesrejse i Europa. Hun havde blandt andet truffet aftale med den russiskfødte fonetiker Trubetzkoy om et studiebesøg i Wien; desværre døde han inden hun nåede frem. Kort efter brød anden verdenskrig ud. EFJ var forinden blevet ansat som underviser i tysk faget, og gennem de næste årtier varetog hun megen undervisning – først og fremmest i fonetik – og administration for Københavns Universitet. Professor blev hun i 1966. Især ved hendes indsats blev Institut for Fonetik på Københavns Universitet en verdenskendt og velrenommeret institution blandt fonetikere, men skam også blandt andre sprogforskere. Som tidligere nævnt havde EFJ mange

interesser, men det som i højere og højere grad tiltrak sig hendes opmærksomhed, var eksperimentalfonetik. Meget af hendes tid gik med at opsøge, afprøve og søge anskaffelsesmidler til de teknologiske nyskabelser som kunne bringe fonetikken videre. Hun rejste også meget, dels fik hun tildelt en stribe rejselegater, dels blev hun ofte inviteret som gæsteforelæser. I 1981 gik hun på pension, og de næste næsten tredive år fortsatte hun med at forske, forelæse, rejse og engagere sig i samfundet. Hun døde 27. februar 2010; da var hun 99 år gammel. Hun var aktiv til det sidste. Få dage før sin død lod hun sig interviewe til et program om den såkaldte Københavnerskole (se nærmere om denne nedenfor).

Bogen er opbygget kronologisk. Fra EFJ's fødsel i Nakskov 1911 til hendes sidste tid i Virum i det nye årtusind. Bogens fem kapitler dækker barndom, ungdom, voksenliv, hvad man kunne kalde grande dame-liv, og pensionistliv. Derudover indeholder bogen en komplet bibliografi over EFJ's publikationer, en liste over anmeldelser af hendes værker, en liste over utrykte kilder til bogen, referencer og personregister.

Bogen er på mange måder et portræt af en vigtig tid i sprogvidenskaben – især set fra Danmark. Bogen giver blandt andet et indblik i tiden da den akademiske verden var lille. Dengang man ikke alene vidste hvem ens nærmeste interessefæller i ind- og udland var, hvem der kom forinden, og hvem man skulle holde øje med i fremtiden. Men også hvem der var de interessante og relevante udenfor ens egne faglige interesser. Bogen indeholder mange små portrætter og biografier af prominente sprogforskere, studiekammerater og elever. Hver gang en person nævnes, blive vedkommende som mindstemål ledsaget af en fodnote med så mange oplysninger om fødselsår (og dødsår, hvor relevant), faglig baggrund, ansættelsessted og særlige faglige interesser som forfatteren har haft adgang til. En række sprogforskere præsenteres med mere fyldige portrætter. Roman Jakobson, Ilse Lehiste, Paul Diderichsen, Louis Hjelmslev, Knud Togeby, André Martinet, Henning Spang-Hanssen, Jørgen Rischel og mange flere får alle en udførlig beskrivelse med på vejen; nogle får cirka en halv sides omtale, andre tildeles op til flere siders tekst ledsaget af store portrætfotografier. At have et personregister i denne bog er velvalgt, i betragtning af at EFJ's liv og bogen om hende i høj grad er relevant for folk der er interesserede i det 20. århundredes sprogvidenskab og miljøet omkring Lingvistkredsen og Institut for Fonetik. Mange vil således sikkert lige slå efter hvad man kan læse om Hjelmslev, om Brøndal, om Diderichsen eller om en helt fjerde. Bogen er veloplagt og velskrevet; derudover er den rigt illustreret, dels med mange fotografier af berømte sprogforskere og af hovedpersonen selv, dels af et udvalg af EFJ's egne akvareller og tegninger af steder som omtales i bogen.

Det er oplagt at en bog om EFJ også kommer omkring en person som Louis Hjelmslev. Hjelmslev var Lingvistkredsens ukronede konge, og EFJ var en me-

get aktiv deltager i Lingvistkredsen. Desuden var Hjelmlev professor på EFJ's institut i de første mange år af hendes ansættelse og dermed også hendes chef. Med hensyn til det faglige og teorien om glossematik siger EFJ dog selv – der henvises løbende til dette gennem bogen (se fx s. 80, 166, 177) – at hun ikke selv nogensinde har været glossematiker. Dette har dog ikke afholdt mange fra at indbyde hende som gæsteforelæser og diskussionspartner ved glossematiske møder i ind- og udland, og til sin egen morskab blev hun oven i købet ærespræsident af den italienske Circolo Glossematico (s. 184). Den vigtigste grund til at man har associeret hende med glossematikken, er efter al sandsynlighed at hun tog teorien alvorligt og dels diskuterede den flittigt ved Lingvistkredsens møder og andre steder, dels simpelthen forklarede andre hvordan teorien skulle forstås, s. 159. Dermed kom hun nemt til at fremstå som fortaler for teorien. Bogen citerer hende flere gange for at hun faktisk slet ikke var stor tilhænger af omfattende teoretiske systembygninger, se fx s. 120, og hun har givet udtryk for følgende holdning: »Man kan beskrive sproget fra mange synsvinkler, som alle kan være relevante« (EFJ fra et interview i *Information*), s. 127 note.

Denne pluralistiske tilgang ser EFJ også i karakteristikken af »Københavnerskolen«. I 1931 dannede Hjelmlev og ligesindede efter inspiration fra Lingvistkredsen i Prag den danske Lingvistkreds (*Cercle Linguistique de Copenhague*). Her var det meningen at sprogforskere skulle arbejde på det fælles projekt at gøre sprogforskning til en videnskab. Det var efter alt hvad man har hørt og læst, et særdeles frugtbar og spændende miljø, men ifølge EFJ kunne man næppe kalde det en 'skole':

there are (...) such clear differences among them [: medlemmerne af LK, ESJ] that they cannot be said to constitute a school in the same way as the Prague phonologists, or even the post-Bloomfieldians (s. 184).

EFJ's engagement i samfundsforhold er et spor der viser sig mange steder i bogen. Hendes forbindelse til modstandsbevægelsen nævnes flere gange og får en fyldig redegørelse halvvejs gennem bogen, s. 86-90. Sammen med blandt andre den klassiske filolog Carsten Høegh oprettede og plejede EFJ det såkaldte interneringskartotek, hvis formål var at undgå pøbeljustits når befrielsen kom. Hele forløbet er grundigt beskrevet af hovedpersonen selv, jf. Fischer-Jørgensen & Ege (2005).¹ På sine ældre dage var EFJ involveret i flygtningearbejde. Hun udarbej-

---

¹ Fischer-Jørgensen, Eli & Jens Ege (2005). *Interneringskartoteket. Om Carsten Høeg og hans gruppe under besættelsen*. København: Museum Tusulanum.

dede blandt andet udførlige oversigter over dansk udtale til brug i undervisningen af folk der kom hertil, og som havde brug for at lære så meget dansk at de kunne begå sig sprogligt og kommunikativt. Hun opfordrede også integrationsministeren, som på det tidspunkt var Bertel Haarder, til at nedsætte en arbejdsgruppe der kunne gennemgå eksisterende undervisningsmateriale med henblik på kun at beholde det der faktisk var brugbart (s. 192).

Også EFJ's meninger og involverethed i universitets- og forskningspolitik bemærkes løbende. Et tema i bogen er således en underliggende frustration over at mindre relevante sager kommer til at overskygge universitetets *raison d'être*. At for eksempel administration tager uforholdsmæssig megen tid. Bogen lader forstå at EFJ (og Hjelmlev, se s. 79) kunne have drevet det endog meget videre hvis ikke hun skulle have formøbet vigtig tid og koncentrationsevne på administration. Indstillingen til et professorat til EFJ gengives *in extenso*, og her står der blandt andet:

Hun pådrog sig i 1958 en hjernerystelse, hvis eftervirkninger i flere år nedsatte hendes arbejdskraft betydeligt, og da hun igen opnåede fuld helbredelse, ventede der hende straks store administrative opgaver i instituttet. Dette er grunden til, at hun ikke har kunnet opnå tid til at koncentrere sig om en disputats. (s. 103, se også note s. 159)

Herved fremhæves det skadelige ved at lade fx administrative opgaver ske på bekostning af det egentlige – forskningen. Til denne frustration føjes en anden, nemlig at universitetet bliver det sted man søger hen når man ikke kan finde på noget andet; i 1968 skriver hun i et debatindlæg til *Information*: »Den nuværende situation, hvor universitetet tvinges til at modtage alle studenter, der ikke kan komme ind på andre lærestalter, er i hvert fald uholdbar.« (s. 121). Fællesnævneren for disse frustrationer er den manglende opmærksomhed (måske især fra politisk side) på hvad et universitet er til for, hvad dets opgaver går ud på, og hvordan resurserne – for eksempel i form af engagerede medarbejdere – forvaltes bedst muligt.

Forskning og forskningsformidling er netop ifølge EFJ universitetets vigtigste opgave, og forfatteren fremstår enig heri. Dette viser sig selvfølgelig ved at EFJ's forskningsindsats helliges plads og omtale i hele bogen – alt andet ville have været mærkeligt! Men bogen fremlægger også små vidnesbyrd om forskerens drivkraft, den indre nødvendighed der får én til at forske og formidle sin forskning. Noget som måske kan fremstå som underholdende anekdoter, bliver på den vis til partsindlæg. Et eksempel: Den franske fonetiker Martinet sad i 1941 i krigsfangenskab i Weinberg; han benyttede lejligheden til at undersøge sine medfangers udtale af

fransk, og udgav efterfølgende en monografi baseret på dette arbejde (Martinet 1945).² En forsker forsker!

EFJ havde umådelig indflydelse på kolleger og elever. Bogen indeholder mange beretninger om hvordan hun utrætteligt (oven i købet fra sygelejet om nødvendigt, s. 54) diskuterede og vejledte faglige problemstillinger. Den faglige diskussion var vigtig, og det gjorde hende mismodig hvis nogen, fx studerende, bare ville have færdige svar,

og som synes det er tidsbesparende og mere effektivt at de får stoffet serveret i tilberedt tilstand i stedet for at de selv skal pløje sig igennem litteraturen og tage stilling til den. De har jo sådan set ret. Det er hurtigere at købe færdiglavet mad end at tilberede den selv; men det giver ikke noget videre indblik i kogekunst (s. 122).

Dette kan i øvrigt være værd at minde om i tider med »fremdriftsreformer«, »uddannelsesloft« mv.

Bogen handler først og fremmest om EFJ's arbejdsliv, men den nævner flere gange at EFJ også havde et privatliv. Hun citeres således for at have svaret »Jeg har hele tiden haft et liv ved siden af« på et spørgsmål fra en journalist som ville vide om hun havde prioriteret studier og forskning over alt andet (s. 90). Bogen holder sig meget diskret tilbage med hensyn til det allermest private, men lader i øvrigt forstå at privatlivet og arbejdslivet i høj grad gled over i hinanden: Hun indgik i arbejdsfællesskaber med lærere, kolleger og elever, og med en del af dem (og deres familier) havde hun også venskaber. At hun ikke fik mand og børn skyldtes simpelthen »bad timing« (s. 54). EFJ havde også stor glæde af naturen, og hun færdedes i den til vands (kajak), til fods, til hest, på ski, og hvad der ellers syntes oplagt og spændende. Hun nød naturen og malede den når hun havde lejlighed til det.

Bogen er et portræt af den store sprogforsker og hendes liv, men den fremstår også som en personligt motiveret hyldelse til denne videnskabskvinde som har været forbillede og lærer for så mange videnskabsfolk, heriblandt forfatteren selv. Det personlige islet viser sig dels i at forfatteren er jegfortæller, dels i mange små bemærkninger undervejs: en fodnote om forfatterens ungdomsoplevelse af mødet med EFJ's fonetik (s. 62), glæden ved at låne et eksemplar af EFJ's store værk om fonologiens historie som endnu på det pågældende tidspunkt kun forelå som maskinskrevet dansksproget manus (s. 126), EFJ's lykønskning til forfatteren

---

² Martinet, André (1945). *La prononciation du français contemporain, témoignages recueillis en 1941 dans un camp d'officiers prisonniers*. Paris.

i anledning af dennes nye status som bedstemor (s. 91). Hendes og EFJ's fælles erfaringer med hvordan det var at telefonere med Knud Tøgeby (s. 144).

Bogen er meget personlig. Forfatteren tegner et billede af EFJ, et meget levende og indtryksfuldt billede. Der er ingen tvivl om hvem hovedpersonen er. Undervejs holder forfatteren sig dog ikke tilbage når noget i arbejdet med biografien inspirerer til vigtige tanker. Således beskrives hvordan fonetikerens Basbøll får elimineret mange af stødforskningens problemer ved at vende spørgsmålene til stød om så fokus kommer til at ligge på hvornår der *ikke* er stød, snarere end hvornår der *er* stød (»ikke-stødmodellen«), s. 176; dette inspirerer forfatteren til i en fodnote at referere en Nobelprismodtager for at fremhæve at god forskning er karakteristisk ved at kunne stille gode spørgsmål – en digression der viser at forfatteren har noget på hjerte.

Forfatteren må have brugt store mængder tid på at undersøge og tilvejebringe informationer om EFJ's person og virke. Bogen er spækket med henvisninger til EFJ's efterladte papirer, arkivmateriale om Lingvistkredsen, uddrag af avisartikler, udsagn fra kolleger, venner og elever. Udsagn som for en dels vedkommende synes fremkommet ved at forfatteren selv har opsøgt de pågældende personer og fået dem til at fortælle deres erindringer og vurderinger af kollegaen, vennen, læreren EFJ.

Bogen kan anbefales til alle som er interesseret i EFJ's liv og virke. Den kan også anbefales til alle som er interesseret i sprogvidenskaben i det 20. århundrede set fra København.

Eva Skafte Jensen

Dorthe Duncker & Bettina Perregaard (red.): Creativity and Continuity. Perspectives on the Dynamics of Language Conventionalisation. København: U Press, 2017. 414 sider. 450 kr. ISBN: 978-8-7930-6039-5.

This book is described as being a collection of chapters on issues to do with conventionalization from both literary and linguistic scholars. It takes perspectives from both fields of scholarly debate and from historical perspectives.

Chapter 1: Communication: Creativity and Continuity (Dorthe Duncker; Bettina Perregaard). The introductory chapter provides an overview of the issues the collection deals with, ending with a summary of the remaining chapters. The main

focus of the volume is on creativity in language use. Crucially, one aspect that comes up time and again in different contributions is that our mental lexicon is only one part of the whole picture, and that the process of negotiating conventions is a neglected part of research that the collection aims to redress. Conventions are seen as being dependent on the social communicative situation, and are subject to constant renegotiation. They are covert, which entails that they only become »visible« when they are broken. Language use is inevitably contextualized, and conventions are no different.

According to the Chomskyan generative and biolinguistic perspective, language is divorced from social concerns. In the strictest view, we have our competence in a language, and variations on that are issues of performance. More and more research has taken up individual variation, though, and the trend is towards competence consisting of multiple grammars.

Still, linguistic codes are seen as being fixed carriers of meaning. The volume here takes a more functional and ecological perspective, in that meaning is fixed in communicative situations in interaction between speakers. Individuals have their own intentions when it comes to communicating, and these can often clash with those of their interlocutors. Language is a creative act for individuals, and conventions can be seen as shared, negotiated meanings which enable communication and shared understanding.

Chapter 2: Rephilologisation: Toward the Integration of Linguistics and Literary Scholarship (Christian Benne). The second chapter argues for a reintegration of literary and linguistic scholarship. Benne gives a historical overview of the schism in the two disciplines. From the personal development (Bildung) perspective on education, literature and language were complementary disciplines which were necessary for personal development. However, the advent of decontextualized linguistic studies after the structuralists, and especially Chomsky, led to the breaking of the link. The code-view of linguistics was seen by literary scholars as too narrow, and literary studies was seen as too »unscientific« by linguists.

As Benne points out, literary studies are much wider than simply the interpretation of literary texts. There are strong links to culture studies, historiography, among others. Literary analysis is often seen as a creative act in itself, acknowledging the view that there is no »single interpretation« of texts, simply individual response. Certainly, no code view of language could explain the individual interpretation of texts.

Benne notes that there are many myths in both literary and linguistic studies, which have helped the two disciplines stay apart. On the linguistic side, it is the

view that there is a homogeneous code for languages. For literary studies, it is the idea that there is an ideal text which has a single interpretation outside of its historical context. The fact that there are such strong disagreements even among scholars about the relative merits and interpretations of texts indicates that the latter strict views are untenable.

The socio-cultural context of texts in general, whether literary or not, cannot be ignored. The arguments against the idealized views of codes and texts mentioned above lead to the possible reintegration of the fields. Linguistic creativity as the basis for understanding the negotiation of conventions of language use has strong links to hermeneutics, which can be the starting-point for this process, according to Benne.

Benne argues for a return to a philological encyclopedia. These were methodological texts which were used in Scandinavia for preparing scholars for linguistic and literary analysis. There was a focus on the interdependence between hermeneutic, critical and linguistic methods of analysis. The crucial aspect is that the meaning of words and phrases is never fixed, but negotiated in a context. The final argument is that code can be brought into literary interpretation – there are conventions for interpretation, albeit contextualized. Conventions are needed in order to recognize when there is non-convention.

Evaluation: If we look at theoretical discussions in the two fields, there are very similar questions that are discussed, just that the focus is different. Indeed, linguistic analysis has taken up literature from various perspectives. There are many pragmatic analyses of literature, for example Vande Wiele (2016),¹ and Gesture Studies is an established field that takes up performance aspects in communication that add to meaning-making. Discussions of the appropriateness of the Canon in literary studies also demonstrate that conventions are a basic object of study in both fields. I find that these are good arguments for the reintegration of the two fields.

Chapter 3: The Body Language of Text: The Relationship Between the Textual Content and the Physical Appearance of Text in the Process of Transmission (Scholarly Editing) (Anne Mette Hansen). The third contribution discusses the relationship between content and performance in interpretation. Hansen compares different versions of manuscripts to see the physical features of the texts. In manuscripts, it is well known that scribes make mistakes in copying, so that different

---

1 Vande Wiele, H. (2016). The loss of poetic effects: From indeterminate to conventionalised meaning. *Language and Literature* 25(1), 54-71.

version can be radically different from one another. How these are coped with in determining a »best version« is the focus.

The fact that there is considered to be a »best version« is the first issue. Who decides what that best version is? What features are considered better than others? One particular problem Hansen identifies is that orthographical variations tend to be ironed out in these best versions. She sees these as vital features in the different versions of a manuscript.

Hansen compares different versions of certain manuscripts and identifies where there are differences. Layout can be very different, with paragraphing being changed. In poetic texts, this can make a big difference to the interpretation and performance of the text. Scribes marked important parts of texts by changing script, adding colour, etc. These were more or less freely changed, she found. In prayer texts, the image played a vital role, as they were there to focus the spiritual attention of the reader while reading the prayer. These features are linked to multi-modality in texts.

Evaluation: I like seeing these sorts of studies of multi-modal aspects of texts. Within computer-mediated communication, this is common, but there is not so much discussion of more general written texts. I would like to see the effects of these orthographical variations discussed. For example, what is the effect of the different writing conventions? Pragmatically, what do they add to the texts?

Chapter 4: Methodological Issues in Analysing Human Communication: The Complexities of Multimodality (Tina Høegh). This next chapter is a method piece on how to analyse multi-modality in interaction. This is put into practice in chapter 14.

Høegh starts by acknowledging that performance factors are highly situational. Each individual performance of a text will be different even if the same speaker performs it multiple times. Rhythm for example will be different each time.

There is a great methodological problem with transcribing spoken data. What level of detail do you need to go into? This depends naturally on the purpose of the analysis, and Høegh makes the important point that the level of detail depends on the analyst. Multi-modality is proving problematic for analysis, as an adequate methodology still needs to be developed. How can we discuss something new as analysts if we do not have the terminology to talk about it? We need an analytical vocabulary, and that is the purpose of the chapter.

The transcription system developed by Fine is used together with some analysis of metrical rhythm (specific to the data Høegh analyses, which is the oral performance of written texts). The analysis specifically deals with the use of gestures and vocal features to break up the performance and to mark meaning. The oral per-

formance brings the listener into the performance. The use of different voices for narrator and for characters can be a useful performance technique to notice here.

An interesting issue brought up is the interpretation of irony. This is difficult to achieve with written texts, especially in a second language, and so the use of voice in oral performance can be a good technique to try and make ironic interpretation clearer.

Evaluation: I really like this method discussion. The addition of gestures is particularly important. To my knowledge, it is not frequently added to the pragmatic study of irony and other similar devices. So this is an important contribution in that respect.

Chapter 5: Heteroglossia and Voice in Use (Nina Møller Andersen). In Chapter 5, Andersen discusses the use of the term *heteroglossia* as an example of a convention. She argues that the conventionalised meaning has been misused from Bakhtin's original ideas. She discusses the use of the term, which, she notes, focuses on very different areas. It can be used to mean the use of multiple linguistic codes in code-switching or translanguaging; it can mean the mixing of registers; finally, it can refer to the social stratification of language.

Andersen then distinguishes three different areas. One is ideology which refers to speakers' voice. In sociolinguistics, stance is an important concept² which works in the same way. Speakers position themselves within social norms, and with respect to other speakers. Then, there is the pragmatic aspect. This is linked to the speech act where language is used in communicative situations for different purposes. Finally, there is the linguistic side. This refers to the choices between codes or different registers. So, speakers choose to follow the conventions of a particular language, or they mix in a bilingual (translanguaging) environment. They also choose between different registers depending on the social situation.

Evaluation: This is an important discussion of how terminology is used. As researchers, we are often too unclear about the meaning of terms we use, so this should be a lesson for us all. Always be clear about the terms we use. I do not see it as a problem to use a term in a different way from its original meaning, as long as we are explicit about it.

Chapter 6: Consciousness, Language, and the Metaphor of Construction (Bettina Perregaard). Chapter 6 deals with the concept of *construction* in human cogni-

---

2 Du Bois, J.W. (2007). The stance triangle. In R. Englebretson (Ed.). *Stancetaking in discourse: Subjectivity, evaluation, interaction*, 139-182. Amsterdam: John Benjamins.

tion. There are opposing traditions within linguistics about linguistic knowledge. The structuralist view takes it that knowledge is individual and fixed, and that variations are evidence of separate competences. The constructionist view, on the other hand, is that meaning is social in origin and is negotiated in communicative encounters. Within Conversation Analysis, turn units are treated akin to constructions. When the first member of a construction unit is used, then the hearer has an expectation of what will follow.

Perregaard argues that constructions are not pre-formed, even though they are learned by individuals, but are rooted in social interactions. She makes a distinction between conscious and pre-conscious action. Pre-conscious actions are the unconscious use of pre-existing memories and habits, such as constructions. However, conventions can also be subject to deliberate choice, when the communicative context leads us to choose one linguistic form over another.

Evaluation: This chapter raises an important point about the use of terms like constructionist and constructivist, similar to the argument in the previous chapter. Perregaard argues persuasively for a mixed view, that where knowledge is individual, but is guided by pre-conscious and conscious forces. The question, to my mind, is how to identify what is pre-conscious and what is conscious. What criteria can be used to distinguish them?

Chapter 7: Speaking in Time, About Time (Gregory Mills). In this chapter, Mills discusses data where speakers develop their own language usage for agreeing on a sequence of actions. They were given different parts of a sequence and were supposed to work together to put them in order. The issue is how individuals in groups cooperate in different simultaneous activities.

Mills provides evidence that schemas for actions are developed in interaction. As mentioned in the previous contribution, adjacency pairs in conversation become conventionalized. However, Mills demonstrates that there is still an element of negotiation even when such pairs are used. When individuals who did not know one another were paired up, they took time to negotiate and understand their language practices. More dialogue was necessary to develop discourse conventions for such conversation pairs. Once the groups had negotiated their conventions, they made use of highly contracted and elliptical turns. These, though, sometimes led to misunderstandings, illustrating the contextual and interactional nature of norm-setting and turn-taking.

Evaluation: This is a good example of the problems of developing even what are assumed to be strong conventions in conversation like turn-taking, and when you are using speech acts like questioning or stating. The pragmatic problems of negotiating with someone who we are not familiar with are something we have all been through, and the pragmatic misfires that can result are salutary.

Chapter 8: Conventionalisation and Formulaic Sequences: Mutual Expectation in Conversational Real Time (Dorthe Duncker). Chapter 8 covers timing and formulaic units. In general, conventions are considered to be markers of belonging to a community. Thus, they indicate alignment between speakers. Both conventional and creative language use is mixed in conversation, though. Even among strangers, conversation never occurs in a vacuum. There are always preconceptions about conversational behavior among interlocutors. Crucially, conventions are seen as local in space and time, and that therefore two conversational environments are never the same even if they involve the same participants. Such conventions are negotiated in interaction in communities. Formulaic sequences are seen to help in understanding speaker intention in that the hearer can predict what will come next, such as examples where incomplete sequences are completed by interlocutors.

Conventions are decided by repetition firstly, then chunking, and then entrenchment where a convention is fixed. Individuals carry out this process, and then the community, as a whole, decides on conventionalisation. The role of pauses within sequences is discussed. A certain amount of pause is seen before an interlocutor jumps in to complete a sequence. The use of such sequences is argued to buy speakers time in interaction.

Evaluation: This is a very interesting study, and a nice example of how conventions are used in practice. The role of pauses in interaction is particularly interesting. It matches with research into the role of silence in discourse.³

Chapter 9: Generic 'du' in Time and Context: A Study of Intra-Individual Variation and Change (Torben Juel Jensen). Jensen deals with individual variation in historical change. The specific language phenomenon is the generic use of *du* in Danish. This is generally taken to be the equivalent semantically to *man* (*one* in English). Jensen looks at variation in the use of *du* among individuals over a period of 30 years. An important finding is that change is not dependent on age. Older individuals are as likely to vary as younger ones, if they started varying earlier in their lives. This is seen as a priming effect – the conversational context does not affect the use of *du*, but whether the individual has varied does. In general, *du* was used more in group conversation since then there were known

---

3 Kurzon, D. (2007). Towards a typology of silence. *Journal of Pragmatics* 39, 1673-1688; Maroni, B. (2011). Pauses, gaps and wait time in classroom interaction in primary schools. *Journal of Pragmatics* 43, 2081-2093; Hoey, E. (2017). Sequence recompletion: A practice for managing lapses in conversation. *Journal of Pragmatics* 109, 47-63.

interlocutors. In dyads, interestingly, *du* was used more when the interlocutor was unknown.

Evaluation: This is a very nice study of individual variation. We see that there are no simple explanations and tendencies, such as age. Individual linguistic practices are the main marker for future behavior.

Chapter 10: Reduction of Plosives by Individual Speakers in Interaction (Nicolai Pharao). In chapter 10, Pharao looks at inter-speaker variation in the reduction of plosives. Frequency of use of items seems to have an effect on reduction (as I have myself argued in White 2015 for abbreviated forms in textchat⁴). Different attitudes are expressed towards the reduced forms. Plosives are shown to be reduced in unstressed syllables. There are different contexts that are relevant for different plosives. For /b/ and /g/, they are spirantised inter-vocally; /d/, on the other hand, is reduced inter-consonantly. There are some general patterns in the group of informants, but individuals behave homogeneously. Individual factors seem to hold sway over group factors.

Evaluation: I really like this chapter. I have shown in my own work that frequency of items is an important factor in variation of this kind (White, 2015), and that individuals tend to follow group norms.

Chapter 11: »I am Lucky I Can Speak Arabic«: Linguistic Hegemony and Minority Language Use in Copenhagen (Martha Sif Karrebæk). Karrebæk deals with attitudes to minority languages in schools. Danish is still rated much more highly than minority languages in schools. Danish is indexed as being of more relevance and value in the linguistic context of Danish schools. Karrebæk's ethnographic study follows Amira, who is a Danish and Arabic speaker. She uses Arabic as a way of standing out in school. She presents herself as an expert in the language, which conflicts with the attitude of her parents. They say she cannot speak Arabic well, and that Iraqis would laugh at her. The teachers state they are inclusive about languages other than Danish, but clearly mark that Danish is of more value in society. There is not a conducive environment for the use of minority languages in Danish schools. Thus, Karrebæk argues that Amira's attitude is an act of positioning. She is marking herself as different from others in the school, and positively turning her difference into an asset.

Evaluation: This is a very interesting study of language attitudes and positioning. We see here the clear divide between language policy and practice in

---

4 White, J.R. (2015). Processes and Variations in Language Economisation. *Ampersand* 2, 72-82.

schools. The positioning of individuals, especially multi-linguals, in an essentially mono-lingual environment is an important case study.

Chapter 12: Norms, Polycentricity, and Polylanguaging on Social Media (Martha Sif Karrebæk, Andreas Stæhr, Kasper Juffermans, Anu Muhonen). In chapter 12, Karrebæk and others look at the use of multiple languages on social media, positioning the study within the debate on superdiversity. Computer-mediated communication is a special environment where norms of language practice can be changed (cf. my own work in White, 2016, 2017⁵). Informants are shown to be using multiple languages as a way of positioning themselves in discourse. Reductions are accepted as norms of computer-mediated communication, as is the use of multiple language codes or a mixing of codes. Individuals express their linguistic identity in this way, and position themselves with respect to dominant linguistic discourses.

Evaluation: This is a very nice study of norms on social media. Computer-mediated communication is a well-known environment where standard norms can be challenged, and this kind of work on multi-lingual practices needs more attention.

Chapter 13: How Do We Get to Know a New Word? The Social Establishment of Novel Words as Part of Their Creation (Line Brink Worsøe). Worsøe looks at neologisms and how they are understood. She gives a conversation between herself and her sister where the latter uses a new item, and analyses how she herself develop an understanding of the term. Worsøe uses the ideas of microgenesis to investigate the internalization of new knowledge. Social interaction is seen to play a great role in this process. She demonstrated that she did not directly ask the meaning of the neologism, but rather addressed it indirectly. She expanded and clarified her sister's explanations, and finally indicated understanding through giving a definition. She herself never used the item, though.

Evaluation: This is a nice case study of the process of meaning-making. Developing understanding is clearly interactive and negotiated. A dyad such as this may allow for such negotiation, but maybe in a larger group, it would not be possible – that would make for an interesting follow-on study.

---

5 White, J.R. (2016). Local Norms in CALL Language Practice. *International Journal of Computer-Assisted Language Learning and Technology* 6(1), 40-54; White, J.R. (2017). *Exploration of Textual Interactions in CALL Learning Communities: Emerging Research and Opportunities*. Hershey, Penn.: IGI Global.

Chapter 14: Observation and Analysis Through Textmaking (Tina Høegh). Høegh takes the multi-modal transcription system set out in chapter 4, and applies it to conversation. This is a retelling of a story in Danish by a Danish speaker to a Swedish speaker. The Danish speaker uses gestures and body language to explain the story deictically to the non-Danish speaker. The method of transcription, Høegh argues, demonstrates the richness of story-telling beyond the simply linguistic means.

Evaluation: This is a good example of the role of gestures in mediating understanding.

Chapter 15: Language Dynamics, Values, and Interactivity (Paul J. Thibault). In this chapter, Thibault follows the discussion of body language. He demonstrates that body language can be used to disambiguate abstract linguistic signs. Based on an ecological perspective of language, communication depends on the context in which it takes place. Gestures contribute to this environment. Crucially, language and gestures do not have meaning on their own, but get it through interaction in a context. Thibault gives a detailed analysis of a piece of interaction between a husband and wife. He shows that the utterances work together with the prosodic features of how they are uttered in terms of pitch contrasts, as well as the accompanying gestures, to create meaning.

Evaluation: This is a fine piece of work that illustrates how detailed linguistic analysis can be. The only question I would have with such detail would be how salient these features are. In other words, a study of how listeners perceive the presence or lack of these features and what effects that has on comprehension would be of great benefit.

Chapter 16: »Walking Together We Create the Road«: Linguistic Conventions and Conventionalisation from a Peircean Perspective (Ole Nedergaard Thomsen). In the final chapter, Thomsen also discusses meaning-making. He specifically takes up the theory of Charles Sanders Peirce that meaning-making is a process. Conventions are seen as a social phenomenon which are subject to constant renegotiation. Thomsen compares different theories about language, from Chomsky's very individualistic generative and biolinguistic enterprise to more social-cultural approaches. Peirce's approach, as opposed to Saussure's community-centred approach, is individualistic. Individuals make decisions about meaning-making, albeit in interaction with others.

Evaluation: Similar to chapter 6, this final chapter is more philosophical in nature. It sets the study of conventions in a framework of interaction, yet conventions are still learned by individuals. I see this dual approach to knowledge as being a positive way around the sometimes polarized debate on such matters.

Overall Evaluation. I feel that this volume is a very valuable contribution to different aspects of linguistic conventions. The contributions demonstrate the need for terminological and philosophical rigor (chapters 5, 6, 16). They also show the complexity of variation within groups and individuals (chapters 9, 10). The complexities of analyzing language usage are clearly set out in many of the chapters (particularly chapters 4, 14, 15). The most crucial contribution of the volume, I believe, is in the trend in the contributions towards emphasizing the need for the individual and the social when considering conventions. In linguistics, there has been a tendency towards an all-or-nothing division between the individualistic (Chomskyan) and the social (Vygotsky, constructivism) theories of knowledge. However, as these studies demonstrate, both sides of the equation are necessary. Thus, I find this to be a very necessary and well-grounded volume that I recommend to anyone interested in variation and conventions in language usage.

Jonathan R. White

Lisbeth M. Imer: Danmarks runesten. En fortælling. København: Gyldendal, Nationalmuseet, 2016. 364 sider. 349,95 kr. ISBN 978-8-7021-9132-5.

En fortælling om Danmarks runesten. Den 24. maj 2016 udkom værket *Danmarks runesten. En fortælling*. Det fremgår allerede af værkets titel og af den omtale der udsendtes fra forlaget sammen med anmeldereksemplaret, at bogen handler om runesten, altså ikke bredt om runeindskrifter, men om runeindskrifter på sten. Bogens emne er de cirka 260 runesten som er rejst i tiden fra midten af 700-tallet til begyndelsen af 1100-tallet. På omslaget og på titelbadet er ordene *En fortælling* sat med mindre skrift end *Danmarks runesten*. *En fortælling* er det altså, måske i modsætning til fx en *beskrivelse* eller en *fremstilling*, og det vil af denne anmeldelse fremgå at valget af denne genre og gennemførelsen af den er et rigtig godt formidlingsmæssigt valg og afgørende for bogens kvaliteter. Værket er »en fortælling om runestenenes sprog, funktion og formål«, som det står i forlagsmeddelelsen. Forfatteren vil fokusere på de enkelte runesten og sætte dem »ind i en historisk ramme på en måde, så vi opnår en bedre forståelse af den enkelte runestens rolle i skikken som helhed« (side 10).

En illustreret fortælling. Formålet med Lisbeth M. Imers og Roberto Fortunans arbejde, sidstnævnte er bogens fotograf, var oprindeligt en digital formidling af en vigtig del af den danske kulturarv, men i løbet af arbejdet med fotograferingen

af runestenene og -anlæggene opstod tankerne om dette overdådigt illustrerede, fortællende bogværk.

Arbejdet med fotograferingen er oftest foregået om aftenen eller i tusmørket for at forfatter og fotograf selv kunne bestemme hvordan det kunstige lys skulle falde på monumenterne (side 7), formentlig både for at gøre gengivelsen af runetegnene så læselige som muligt og for at skabe den smukkeste og mest stemningsfulde gengivelse af den enkelte runesten og det enkelte runeanlæg.

I den 364 sider store bog er der kun 16 opslag uden illustrationer i den egentlige tekst (fraregnet registrene). Der er 39 opslag der udelukkende rummer billeder og billedtekster, heraf 7 billeder (ofte af anlæg med flere runesten) der dækker et helt opslag (fx side 8-9 og side 160-161). Disse mange, mange billeder gør det til en æstetisk oplevelse at blade i bogen og læse i de tilhørende billedtekster.

Bogens struktur og oplysningstyper. Bogen har en blanding af emneopdelt og kronologisk struktur. De første små hundrede sider rummer emneopdelte kapitler, og de giver læseren forudsætninger for at beskæftige sig med runestenene og deres indskrifter på en kvalificeret måde, og samtidig gør de at de efterfølgende fortællinger om stenene og indskrifterne kan blive flydende, velformidlede, letlæselige og umiddelbart forståelige.

De emneopdelte kapitler i bogens første del har også den fordel at man forholdsvis nemt kan finde frem til besvarelse og opklaring af spørgsmål – spørgsmål og tvivl som rejser sig når man læser i et af de kronologiske kapitler, når man blader i bogen, studerer fotografierne og pluklæser her og der. Et eksempel: man blader i bogen og ser på de mange billeder, og man kommer til at undre sig over at indskrifterne på nogle af stenene er røde, på andre ikke. Det er da nyttigt at gå til kapitlet *Farve*. Dér får man god besked om at der i Danmark er to runesten med farverester, Bjerring-stenen og Slesvig-stenen. Bjerring-stenen blev fundet ved restaurering af Bjerring Kirke. Stenen lå med runesiden opad og fungerede som fundament for en stor romansk søjleportal, og i runerne hér var der ikke farverester. Der var til gengæld rødgule eller orange farvespor på resterne af den maske der fandtes på bagsiden af stenen. Flere svenske fund med spor af farver omtales også. Endelig fortæller Imer at brugen af farver kan have været anvendt til at rette på risterfejl, fx til at kamouflere at en a-rune er ristet i stedet for den spejlvendte n-rune (side 72). Beskrivelsen af denne sidste også for moderne mennesker velkendte situation gør fremstillingen levende og vedkommende. I denne sammenhæng kan man undre sig over at det ikke nævnes at det er almindeligt i Sverige at runerne i nyere tid er tydeliggjort med rød farve, ligesom også runerne ifølge nogle af fotografierne i bogen i visse af de danske indskrifter nu er farvet røde. Det ses

fx på fotografiet af Vejlbystenen (side 195), af Egåstenen (side 235) og af Hørningstenen (side 243).

I denne første del er der, ud over kapitlet om brugen af *farver* på runesten, kapitler om *genren* runesten, om tidens *sprog*, om den benyttede *skrift*, om *skriftkynigheden* generelt i tiden, om erhvervet som *runerister*, om *læsning* af en runesten, om *runeristerproblemer*, om *forskningen* i runesten og om *datering* af stenene.

Dernæst følger næsten trehundrede sider med 6 kronologisk ordnede kapitler, først om *begyndelsen* i Blekinge, dernæst om *700-tallet* hvor skikken tager form, om *800-tallets* gådefulde tekster, om stormænds og kongers sten i *900-tallet*, om runesten med vidnesbyrd om krig og handel *fra 970 til 1020* og til sidst om *de yngste sten* med vidnesbyrd om overgangen til kristendom og kirkebyggeri.

Afslutningsvis er der igen tre emneopdelte kapitler med titlerne *Navneskik*, *Runesten til alle tider* og *Bevaring af runesten*.

Billedteksterne udgør en særlig teksttype i værket.

De introducerende og grundlæggende emnekapitler. Overordnet gælder det at disse emneopdelte kapitler er særdeles velskrevne, velformidlende og appetitvækkende. Der er god overensstemmelse mellem den grad af faglighed der beskrives i kapitlerne, og den viden det er nødvendigt at have for at læse og forstå de øvrige kapitler i bogen.

Kapitlet *Danmarks historie hugget i sten* indeholder nyttig introduktion til hele værket. Det understreges at det er runestenene der er i fokus, og ikke den enkelte runesten, men sammenligningen mellem runestenene og beskrivelse af de politiske forhold giver et tydeligere billede af meningen bag teksterne og de store monumenter. Runestenene taler til os fordi de er samtidige med begivenhederne, de er skrevet på vikingernes eget sprog og med det gængse skriftsystem, runerne. Redegørelsen for hvordan man arbejder med runeindskrifter, er meget nyttig og pædagogisk, og de vigtige begreber translitteration og transskription/normalisering beskrives og demonstreres på forbillig klar måde ved at kong Gorms runesten i Jelling gengives først med runer (i øvrigt den eneste indskrift i værket der er gengivet i sin fulde ordlyd med runer). Dernæst i translittereret form og i transskriberet/normaliseret form. Endelig gengives indskriften med en ord-til-ord-oversættelse til moderne dansk og til sidst en oversættelse til idiomatisk dansk med moderne dansk ordstilling (side 18-19).

I *Vikingetidens sprog* understreges det at kilderne til sproget er få og begrænsede samt formelbundne, og ordforrådet er derfor begrænset, men der gives passende bredt formidlede beskrivelser af vikingetidens sprog (fx af bogstavet *þ*, af diftonger og af grammatikken med gode og forståelige eksempler (fx nominativformerne *kurmr* og *kunukr*)). Der er fine og forståelige bemærkninger om udtale

og ordforråd (fælles ord og nu tabte ord) og betydningsudviklinger, og omtaler af de vanskelige ord, fx *kumbl*. I formidlingens tjeneste males der dog enkelte gange med lidt bred pensel, fx når det hævdes at: »Ordstillingen i olddansk var næsten magen til den vi kender fra moderne dansk« (side 22).

Kapitlet *Runeskriften* kan fremhæves for at nævne spændende ting i sammenligningen mellem runer og latinsk alfabet (*futhark*-navnet over for navnet *alfabet*, antallet af bogstaver, bogstavernes navne, 24 tegn reduceret til 16 tegn) og for at understrege forbindelsen med Europa, fx den karolingiske minuskel. Godt er det at fagtermerne altid forklares på stedet, fx *minuskel* og *stungne runer*, og at en forståelig forklaring på de to *r-runer* og de to *a-runer* forsøges. Der er en utvungen beskrivelse af den manglende ortografiske norm i vikingetiden med sammenligninger med moderne dansk. Til sidst skal Imers sproglige og formidlende kreativitet fremhæves med et eksempel på den sjove formidling af visse indskrifter manglende skilletegn som hun giver: »atmanbarekunneristederudafudenstop« (side 44).

I kapitlet *At riste og råde – skriftkyndighed* giver Imer beskrivelser der (ligesom i beskrivelsen af 24-tegns-alfabetet over for 16-tegns-alfabetet) også peger ud over bogens faste emne med omtalen af de bevarede indskrifter fra middelalderen foretaget på træpinde, flade ribben og andre knogler fra dyr som vidnesbyrd om at man har øvet sig i at riste runer. Også her inddrages på en god måde den nutidige virkelighed i den fjerne tid med ord som *læringsprocessen* og en sætning som »Vi skal ikke forestille os, at middelalderens små børn gik i skole for at lære at riste og tyde runer. Det var langtfra alle, der havde behov for at lære det, og derfor var det ikke nødvendigt at sætte læringsprocessen i system«.

Runeristerne er et fængslende kapitel der introducerer de mange forestillinger om hvordan en runesten og et anlæg formodentlig har været et samarbejdsprojekt, og der fortælles om runeristerens erhverv. Var runeristeren omvandrende, eller var runeristning en forholdsvis almindelig færdighed? Kun 16 runeristere er navngivet på de danske runesten, og ingen har ifølge Imer ristet mere end én sten. Imer fremhæver at kun én kvinde er nævnt i denne forbindelse. Oplysningen om hende er tvivlsom, og stenen (Langå 2) er nu forsvundet.

De forskellige måder hvorpå runeindskrifterne er anbragt på stenen, gennemgås i kapitlet *At læse en runesten*. Også her gælder det at alle fagtermer forklares, fx *bustrofedon*, der forklares som »plovfureordning«. De forskellige ordningers geografiske og kronologiske udbredelse beskrives. De to eneste sten med vandret anbragte linjer, den store Jelling-sten og Malt-stenen, vies særlig opmærksomhed.

Måden runeristeren har arbejdet på, findes der ikke beretninger om, så indsigt i huggeteknik, komposition af indskrift og udsmykning samt tidsforbrug kan man kun, fremhæver Imer, skaffe sig ved at prøve selv, og i kapitlet *At riste en runesten* fortælles det at det har nogle gjort. Eksempler på vellykkede og knap så vellyk-

kede sten beskrives. Tågerup-stenen gives som et sjovt og velkendt eksempel på at det dengang såvel som i dag kunne ske at man glemte et ord i sin tekst. På Tågerup-stenen er det glemte ord 'denne' klemt ind uden for rammelinjen nederst til højre på stenen (side 59).

I kapitlet *Forskningen i runesten* gives en oversigt over interessen for og forskningen i runesten fra 1000-tallet og frem til i dag, og *Datering af runesten* indfører os i de forskellige metoder der kan tages i anvendelse ved datering af en runesten. Historiske begivenheder og analyser af sprog, ornamentik, runernes og indskrifternes udformning og ordning og skilletegnenes udseende kan bidrage til en relativ kronologi, ligesom også forholdet til hedenskab og kristendom naturligt bidrager.

De kronologiske kapitler. Gennemgangen af disse er indbyrdes parallelt opbyggede. I begyndelse af alle kapitlerne er der et kort som markerer hvor i landet der er fundet runesten fra perioden, og antallet af runesten oplyses. Det er nyttige oplysninger der både giver læseren et godt overblik over runestenene og giver struktur på fremstillingen.

I alle kapitlerne beskrives periodens historie, og den sættes ind i en nordisk og europæisk sammenhæng. Samfunds- og slægtsstrukturer og magtforhold beskrives, og fremstillingen støttes af fremmede beskrivelser af forholdene i Danmark, der jo i denne periode er stort set skriftfri. Vigtige udviklinger og ændringer i brugen af alfabet og indskrifter beskrives og forsøges også forklaret med international påvirkning hvor dette giver mening.

De afsluttende emneordede kapitler. Værket afsluttes med tre kapitler der behandler emnerne *navne* på runestenene, *genanvendelse* af runesten og runestenes *sikring for eftertiden*.

Kapitlet *Navneskik* beskriver hvordan allitteration og variation i sammensatte navnes enkeltdele kan iagttages på runestenene. Også her udmærker kapitlet sig ved at være introducerende med forklaring af navneforskningens termer og metoder og samtidig underholdende med gode valg af eksempler. Asmild-stenen demonstrerer tre generationers personnavngivningsskik, først med brug af allitteration, derefter med variation.

Fortællingen om den senest rejste runesten omkring år 1200 afslutter kapitlet. Det er Norra Åsum-stenen fra det nordlige Skåne, der nævner de kendte personer biskop Absalon og Esbern Mule. Stenen lægger sig i forlængelse af de tidligere stens tradition med hensyn til størrelse og form, og indskriften er ordnet på samme måde som de øvrige unge sten, men Absalon og Esbern har ifølge Imer formentlig rejst stenen til minde om sig selv og deres kirkebyggeri og brugt genren runesten som national identitetsskaber og historiebevidsthedsdanner.

De to sidste kapitler handler dels om genanvendelse af runesten og om runesten som identitetsskaber (*Runesten til alle tider*), dels – med udgangspunkt i Jellingstenene der ikke længere »sover ude om natten« (side 342) – om nødvendigheden af at bevaringshensyn må veje tungere end muligheden for at komme tæt på runestenene (kapitlet *Bevaring af runesten*).

Billeder og billedtekster. De mange billeder i *Danmarks runesten. En fortælling* er en æstetisk nydelse. Som nævnt ovenfor er der lagt et meget stort arbejde i at billederne er så tydelige som muligt, vel således at det er muligt at genkende runerne og læse indskriften. Tanken har fra forfatterens og fotografens side åbenbart været at den originale sten skulle være gengivelsen af de enkelte indskrifter, og ikke en gengivelse med trykte runer. Som nævnt ovenfor er det kun den store Jellingsten der gengives i sin fulde udstrækning i bogen.

At placere så mange billeder, billedtekster og løbende tekst sammen i et værk er en grafisk udfordring. Denne opgave er løst meget smukt af grafikeren Bettina Kjørulff-Schmidt. Det er som hovedregel lykkedes at placere fotografierne i nær tilknytning til den tilhørende tekst. Udfordringen med at henvise fra billedtekst til tilhørende billede når der er flere billeder på samme side, er løst med en eller to små pile som diskret og entydigt peger til højre, til venstre, op eller ned – en vellykket løsning der ikke forstyrrer det harmoniske helhedsindtryk af opslaget.

Billedteksterne er i høj grad struktureret på sammen måde og bringer som oftest de vigtige oplysninger om fundtidspunkt, fundsted, nuværende placering, oversættelse af indskriften til moderne dansk, citater fra indskriften med runer, translittererede eksempler fra indskriften med oversættelse, beskrivelser af læserejning og beskrivelse af placering på stenen af den nærmere omtalte sekvens. Et eksempel er sekvensen 'god dreng' på Örsjö-stenen i Skåne. Om denne står der i billedteksten »at den står i den vandrette bjælke, der afslutter indskriften«, men dette er ikke helt let at finde på billedet på trods af at runerne og translitterationen er gengivet i billedteksten.

Hvem er Danmarks runesten fortalt for? Som det vil være fremgået af beskrivelsen ovenfor, er *Danmarks runesten* et meget velskrevet værk, der henvender sig til en bred kreds af læsere. Det er elementært underholdende og spændende at læse i, og man har undervejs hele tiden lyst til at læse videre. Formidlingsniveauet og tonen i fremstillingen hindrer ikke på noget tidspunkt tilegnelsen af stoffet, selv hvis man ikke har faglige forudsætninger, men ønsker at skaffe sig viden om dette for vores historie og nationale identitet afgørende område. Værket er velegnet også til undervisning i gymnasiet, og det er en glimrende introduktion til videre studier

i runeverdenen – jeg ville fx ønske at de første emneopdelte kapitler havde været en indgang til min undervisningen i runologi på universitetet.

Fremstillingens vægt på bred og ubesværet formidling har – formodentligt efter grundig overvejelse fra forfatteren – betydet at der ikke undervejs i den løbende tekst gives henvisninger til den faglitteratur fremstillingen bygger på. Værkets fortælling inddrager så mange forskellige fagområder at forfatteren nødvendigvis må være afhængig af mange forskeres arbejde. Denne afhængighed kommer til syne i en samlet litteraturliste på 6 sider bag i bogen. Men hvis man undervejs i læsningen bliver særligt interesseret i et bestemt tema eller bliver usikker på en oplysning der bringes, er det ikke muligt umiddelbart at konsultere kilden til den aktuelle fremstilling. Et eksempel er fortællingen på side 288 om Fjenneslevstenens Sasser og en formodet forbindelse til Asser Rig-slægten – her ville det have været dejligt med en umiddelbar litteraturhenvisning. På side 320 står der om personnavngivningsskikke at allitterationsprincippet måske allerede ses i Guldhornsindskriften »hvor Hlewagastir kalder sig Holtes søn«. Denne udlægning af *holtijar* er ikke den nu gængse, og det ville have været betryggende at kunne eftergå denne oplysning på baggrund af henvisning til den konkrete litteratur. Sammenstødet mellem formidlingshensyn og dokumentationsønsker er ikke nemt at løse, specielt ikke i et værk som *Danmarks runesten*, hvor også værkets æstetiske fremtræden er en medspiller.

Ønsker for videre arbejde med runer. *Danmarks runesten* er et vægtigt værk som man bliver grebet af, og som man ønsker at leve videre med – også ude i den konkrete runeverden.

En af de mange interessante fortællinger værket rummer, er den om Ydby-stenen i Thy (side 346-347). I vinteren 2015/2016 fandt en landmand i Boddum i Sydthy en sten på terrassen, som viste sig at være et fragment af Ydby-stenen som man i 200 år havde anset for tabt. Endnu to fragmenter af stenen blev fundet, og de tre stykker kunne sættes sammen til omkring halvdelen af Ydby-stenen og stemte godt sammen med Søren Abildgaards tegning af stenen fra 1767. Om denne situation skriver Imer: »thyboerne kommer i fremtiden til at kunne glæde sig over synet af den nu fragmenterede sten«. Men selv om jeg ikke er thybo, vil jeg så sandelig næste gang jeg er i Thy, opsøge stenen, der i 2018 formodentlig vender tilbage til sin hjemegn efter at være udstillet på Nationalmuseet, og glæde mig over stenen sammen med thyboerne.

Lund 2-stenen er en anden underholdende fortælling om runestens skæbne. Den har været kendt siden 1700-tallet og blev fundet i et gærde ved Södergatan i Lund. I 1829 blev stenen givet som gave til biskop Münter i København, og den er nu indmuret i porten til bispegården i Nørregade i København. I billedteksten

oversættes den halvt bevarede indskrift således til moderne dansk: 'Toke lod gøre kirken og ..'. Ønsker man nu at sammenligne denne oversættelsen med runefølgen på fotografiet for at identificere de enkelte ord skrevet med runer, skal man være opmærksom på den særlige vanskelighed at syntaksen på stenen er 'Toke lod kirke gøre og ..'. Også for dette monument gælder det at jeg ikke længere går forbi Nørregade 11 uden at kaste et blik på indskriften.

Inspirationen til at opsøge og blive klogere på runestenene er mangfoldige i *Danmarks runesten*, men da jeg ovenfor valgte adjektivet *vægtig* om værket, tænkte jeg først og fremmest på indholdet, men dog også lidt på den konkrete vægt. Bogen vejer 1670 g, så det er ikke en lommebog og ej heller en bog som man bærer rundt på i rygsækken på sin færd rundt i landet.

Danmarks runestens forgængere blandt storværker om runer har alle en lille udgave med udvalgte oplysninger til feltbrug. Det gælder Ludv. F.A. Wimmers *De danske Runemindesmærker*, bd. 1-4 (1893-1908), der i 1914 blev suppleret med en *Haandudgave* ved Lis Jacobsen med korte beskrivelser og gengivelser af stenene. Det gælder også *Danmarks Runeindskrifter*, bd. 1-2 (1941-1942) ved Lis Jacobsen og Erik Moltke, der i 1942 suppleredes med en *Lommeudgave* af samme forfattere. Lommeudgaven indeholder for hver indskrift oplysningstyperne fundest, datering, indskrifttype, translitteration og oversættelse.

Men hvad med *Danmarks runesten* og udgave til feltbrug? Også vor tids illustrerede storværk om runerne har en udgave der kan bruges i felten, nemlig hjemmesiden *Danske Runeindskrifter* på adressen runer.ku.dk, der er en præsentation af samtlige danske runeindskrifter udarbejdet af Nordisk Forskningsinstitut på Københavns Universitet og Nationalmuseet i København. Formålet med hjemmesiden er at samle alle danske runeindskrifter fra jernalder til middelalder under ét og skabe en platform hvorfra man hurtigt ville kunne søge i det samlede runematerialet, der tæller omtrent 900 runeindskrifter. Hjemmesiden har for hver indskrift et billede. Dertil bl.a. indskriften i translittereret og transskriberet form samt oversættelse til moderne dansk og til engelsk. Der er også adgang til en ordliste med forklaring af ord, begreber og sagforhold. Runedatabasen har den fordel at den kan bringes med i felten på mobiltelefonen. Er man med udgangspunkt i *Danmarks runestens* fascinerende fortællinger taget på udflygt til bestemte runesten, eller kommer man tilfældigt forbi et runemindesmærke, har man databasen og dens oplysninger i lommen.

Slår man op i databasen på den nyligt genfundne Ydby-stenen, konstaterer man at de nyoptagne farvebilleder fra bogværket også er gengivet hér. Ved hjælp af databasens translitteration har man mulighed for ved selvsyn sikkert at identificere de enkelte runer i indskriften. Hjemmesidens billede af Lund 2-stenen er ikke identisk med bogværkets, men er formodentlig et billede fra det tidligere

runeværk fra 1941-1942 der er digitaliseret til brug for databasen. Om det i dette tilfælde ville være en gevinst at indsætte bogens farvebilledet i databasen i stedet for det sort-hvide, kan diskuteres, men en gennemgang af de to værkers billeder med henblik på en vurdering af hvilket billede der kunne være bedst egnet til databasen, ville efter min mening være en god ting. Også andre oplysningstyper i databasen kunne måske med fordel suppleres på baggrund af bogværket. For Lund 2-stenen gælder det som med Ydby-stenen at translitterationen i databasen er et godt redskab ved studier i marken.

Med Lisbeth Imers og Roberto Fortunas fortælling om Danmarks runesten og med Københavns Universitets og Nationalmuseets runedatabase har vores generation fået langt mere lettilgængelige, bredtformidlende og alment interesseskabende redskaber til at blive klogere på vores runefortid end de tidligere generationer har haft med de to runeværker med hånd- og lommeudgave, Wimmers fra omkring 1900 og Jacobsen og Moltkes fra midten af 1900-tallet. Det betyder ikke at de tidligere værker ikke indeholder elementer som savnes i de nyeste udgivelser, fx er en ny, elektronisk ordbog over ordforrådet i runeindskriftene et stærkt ønske.

Ebba Hjorth

Jón Karl Helgason: Echoes of Valhalla. The Afterlife of the Eddas and Sagas. Oversat fra islandsk af Jane Victoria Appleton. London: Reaktion Books, 2017. 240 sider. 199,95 kr. ISBN: 978-1-7802-3715-2.

En enkelt monografi kan umuligt afdække den enorme, ustyrlige og mangesidige internationale reception af Islands gamle sagaer, eddadigtning og myter. Brugen af Islands litteratur starter allerede, mens den stadig bliver produceret, omkring 1200 herhjemme med Saxos *Danmarkshistorie*, og selvom den i perioder daler og bliver mindre markant, ophører den aldrig. I stedet skifter den undervejs scene, form og dermed publikum: fra finkultur til popkultur, fra opera til heavy metal, fra billedkunst til propaganda og reklamer. Mange værker beror direkte på de islandske tekster fra middelalderen, men med tiden begynder forfattere, filminstruktører, tegneserietegnere (m. mange fl.) at låne fra hinandens værker. Receptionen er organisk og så vildtvoksende, at mange af dens eksempler reelt aldrig har været i direkte berøring med Islands middelalderlitteratur. Hvis alt skal tages i betragtning (hvilket er umuligt), er der med andre ord tale om et meget, meget stort forskningsfelt, hvad et oversigtsværk over området, som i disse år er under udgivelse

på det belgiske forlag Brepols som del af et større værk om nordisk mytologi, kan eksemplificere: I to bind med titlen *Research and Reception* (redigeret af Margaret Clunies Ross), hver på ca. 500 tætskrevne sider, redegør mindst halvtreds forskere for forskellige dele af denne reception.

Brepols' udgivelse er primært tiltænkt forskere og studerende, Jón Karl Helgasons ærinde er et andet: Hans bog er en populær og vidende appetitvækker og introduktion til emnet. Igenem de seks kapitler, en prolog og en epilog, som *Echoes of Valhalla. The Afterlife of the Eddas and Sagas* består af, dykker Jón Karl Helgason, professor i islandsk ved Islands Universitet, ned i dele af denne mangfoldige reception af Islands gamle litteratur. Han fremdrager væsensforskellige eksempler fra USA, England, Danmark, Norge, Sverige, Tyskland og Island, fra middelalderen og samtiden, fra pop- og finkulturen. Det fremgår, at brugen af den islandske middelalderlitteratur kan dukke op de mest overraskende steder. Jón Karl Helgason interesserer sig netop for, hvordan middelalderens islandske værker er blevet en del af en næsten verdensomspændende kulturel hukommelse (s. 11).

Jón Karl Helgason kan således indlede sin prolog med et overraskende eksempel fra den amerikanske komedieserie *Friends*, hvor en af personerne omtaler venen Mike Ganderson, som er »the funniest guy in the world«, og netop derfor går under navnet *Gandalf*, fordi denne er troldmanden i J.R.R. Tolkiens *The Lord of the Rings*; han er en troldmand, hvad angår humor. Forfatteren til *Friends* har vel at mærke ikke støvet igennem det islandske materiale, det gjorde Tolkien derimod, som bekendt: Han hentede sin Gandalf – tillige med dværgenavnene – i *Vølvens spådom* og Snorres *Edda*. Med udgangspunkt i Tolkiens bøger reproduceres de islandske figurer i nye former, og Jón Karl Helgason peger på et Lego-videospil fra 2014 som et af de seneste skud på stammen. Hermed markerer forfatteren bogens vide interessefelt:

In our modern age the adaptation of these texts is not limited to the northern European philologists, translators, writers and artists who were most active in cultivating the Nordic literary heritage in the late eighteenth and early nineteenth centuries. Over the past century, adaptations of the eddas and sagas have appeared in a variety of formats and platforms: from radio, cinema and television, to LPs, CDs and DVDs, to travel books, comics and digital media (s. 9-10).

Med en henvisning til Fredric Jameson markerer han i forlængelse heraf også sin anskuelsermetode: »Modern adaptations of older literature do not represent 'our historical past so much as they represent our ideas or cultural stereotypes about the past'« (s. 10). Og middelalderens værker anskues vel at mærke på lignende

vis. Om Snorres *Edda* konkluderer Jón Karl Helgason for eksempel, at den er »an inventive ‘digestion’ of various earlier pre-texts« (s. 15).

Det første kapitel, »Thor: From Superhero to ‘Kitchin-maid’«, som fokuserer på receptionen af det norrøne i tegneserier, indledes med en omtale af *Thors brudefærd* fra 1980, et bind i tegneserien *Valhalla*, tegnet af Peter Madsen. *Thors brudefærd* er baseret på eddadigtet, *Trymskvadet*, men Jón Karl Helgason viser, hvordan Peter Madsen samtidig henter skikkelser ind i sit nordiske univers fra *Muppet Show*, *Star Wars* eller *Star Trek*. Herfra flyttes blikket videre til *Marvel Comics’* transformation af guden Tor til en superhelt, *The Mighty Thor*. Selvom narrativen om Tor her synes at være nærmest helt løsrevet fra middelalderens islandske kilder, finder Jón Karl Helgason alligevel sandsynlige passager i Snorres *Edda* og *Trymskvadet*, som han tolker serien i lyset af. Mest interessant i dette kapitel er måske fremdragelsen af tegneserien *The Villain from Valhalla* fra 1942, hvor Tor fremstilles som en nazisternes »blitzkrieging Norse god« (s. 23). I en anden tegneserie, *The Shadow of Valhalla*, er Odins Valhal blevet besat af nazitropper, men her er det mod Odins vilje, for som han siger i tegneserien, ‘har han aldrig valgt Hitler som leder’ (s. 24). Seriens budskab er, at »Valhalla is the Norse heaven (...) not German« (s. 24). Tor har gennem tiden også måttet kæmpe imod asiatiske fjender, måske inspireret af Koreakrigen, såvel som imod kommunister. I Peter Madsens tegninger finder Jón Karl Helgason også elementer, der peger på politiske forhold i seriens samtid: indvandringen fra Tyrkiet, Pakistan og Jugoslavien, på samme måde som Tor i ligeberettigelsens navn må tage sig af sine nyfødte tvillinger. Det er denne side af Jón Karl Helgasons bog, der er mest interessant, måden, som gudeskikkelser, myter og historier igennem tiden uafvendeligt transformeres og tillægges nye betydninger i overensstemmelse med politiske og sociale forhold og begivenheder i tiden.

I kapitlet »Snorri: The ‘Real’ Stories« vendes blikket mod ‘de rigtige historier’, det vil sige middelalderens tekster og specifikt Snorre Sturluson, manden bag *Edda*, *Heimskringla* og måske *Egils saga*, selvom det sidste kun er en hypotese. Jón Karl Helgason imponerer også i dette kapitel med sin bredde og sin evne til at inddrage overraskende eksempler: Andet kapitel indledes med en scene i Laurent Tirards film *Le Petit Nicolas* (2009), hvor Nicolas’ mor for at virke belæst og begavet under et middagsselskab vil referere til den islandske skjaldedigtningssprog *Kunstsprache* og dermed Snorre Sturluson, som hun åbenbart mener man som dannet europæer bør kende (hans navn står da også på tavlen ved Pantheon i Paris), men hun kløvs i det fremmede navn: »Snorsi Struffl ... Snorki Snuffn ... Storki Stlef ... Smurski Stroftl« (s. 47).

Jón Karl Helgason tager i dette og andre kapitler for givet, at der bag ved middelalderens tekster ligger en mundtlig tradition (s. 12, 50-51). Men dette er i høj

grad et emne, som middelalderforskerne ikke er (og næppe bliver) enige om. Selv den mest overbeviste tilhænger af den mundtlige tese vil indrømme, at visse værker, ja endda store dele af Snorres *Edda* stammer fra en lærd og latinkyndig skriftkultur. I kapitlet finder Jón Karl Helgason også belæg for, at kvinder i ældre tid har varetaget en mundtlig digterisk og musisk tradition, men også dette kan i høj grad diskuteres (s. 51). I konteksten i *Erik den Rødes saga* er der vel at mærke dette sted tale om en hedensk tradition, som den kristne forfatter placerer helt ude i periferien: på det endnu knapt kristne Grønland og blandt kvinder. Der hersker til gengæld ingen tvivl om, at Jón Karl Helgason har ret, når han argumenterer for, at middelalderens skrivere, kompilatorer, redaktører og forfattere nøje har udvalgt deres materiale og formet deres fortællinger ud fra en given målsætning. Der findes imidlertid allerede en del forskning på dette område, som forfatteren kunne have taget højde for.

Det tredje kapitel, »Hallgerd: A Bow-String Breaks«, undersøger, hvordan de markante kvindeskikkelser i *Njals saga* og *Laksdølnernes saga*, Halgerd og Gudrun, lever videre i sceniske fremstillinger af det norrøne materiale. Jón Karl Helgason viser, hvordan Ibsen i sit skuespil *Hærmændene paa Helgeland* (1858) frit brugte passager fra *Laksdølnernes saga*, *Egils saga* og *Njals saga*, og hvordan Gordon Bottomly baserede sit skuespil *The Riding to Lithend* (1909) på *Njals saga*. Bottomlys sceniske version fremstår næsten som et dagligstuedrama med fokus på Gunnars sidste kamp, men ikke mindst på forholdet mellem Gunnars mor og kone Halgerd, berømt for iskoldt at nægte sagatidens måske største helt en buestreg af sit lange, stærke hår. Det tredje eksempel, som Jón Karl Helgason fremdrager i kapitlet, er Thit Jensens *Nial den Vise*, et værk, hun påbegyndte under et ophold på Island i 1904. Til historien tilføjer Thit Jensen et kærlighedsdrama, som ingen rødder har i *Njals saga*: Halgerd, som i øvrigt ønsker at blive dronning af Island, forsøger at vinde Kåres gunst, Kåre er forelsket i Hildegun, som er trolovet med Høskuld, hvorfor Kåre ender med at få Njals datter Helga. Men Kåre elsker alle tre kvinder, blot på forskellig måde. Jón Karl Helgason argumenterer for, at en vigtig indflydelse på Thit Jensens værk – ud over sagaen selv – var hendes eget liv, de kærlighedsforviklinger og den forelskelse, hun oplevede på Island. Han konkluderer:

It seems (...) natural to regard *Nial den Vise* as a drama documenting the writer's personal struggle with the three different feminine roles represented by Helga, Hildigunn and Hallgerd. Helga is the gentle, obedient wife while Hallgerd plans to conquer the world at any cost. Hildigunn is somewhere in between; she is a woman with strong passions but her sense of responsibility prevails (s. 99).

Som titlen på det fjerde kapitel, »Gunnar: In Saddles, Armchairs and Land Rovers«, ellers drillende forleder læseren til at tro, handler dette ikke om receptionen af Gunnar i *Njals saga*, men om rejseberetninger. 1800-tallets engelske oversættelser af dele af sagalitteraturen igangsatte den tidlige turisme på Island. Den første af en lang række forfattere, der forfattede rejsebeskrivelser, som var systematisk inspireret af sagaerne, var den engelske Frederick Metcalf, der i 1861 udgav: *The Oxonian in Iceland: or, Notes of Travel in That Island in the Summer of 1860, with Glances at Icelandic Folk-Lore and Sagas*. Han bevægede sig vidt omkring på Island, og han inddrog mange sagaer (*Grettes saga*, *Vandsdølernes saga*, *Laksdølernes saga*, *Egils saga* og *Njals saga*), og selvom han under rejsen konstaterer, at visse steder er forværret siden sagaerne, danner landskaberne ikke desto mindre baggrund for genkaldelse af scener i sagaerne. Hjemlige eksempler på genren er Martin A. Hansens *Rejse paa Island* (1954), Keld Zeruneiths *Kedelhat: På rejse i sagaernes land* (2003) og Poul Vads *Nord for Vatnajökul* (1994), som Jón Karl Helgason særligt opholder sig ved. Poul Vads bog adskiller sig fra andre rejsebøger ved blandt andet at indeholde en af de fineste analyser af *Ravnkels saga*, denne lille atypiske og uudgrundelige saga, som ofte bruges som introduktion til sagalitteraturen. I *Nord for Vatnajökul* skriver Poul Vad, at han af en god bekendt har fået Sigurður Nordals lille bog, *Hrafnkatla* (1940), som var et af de vigtigste indlæg i debatten om bogprosa overfor friprosa. Man havde hidtil ment, at den lille saga havde været bevaret mundtligt uændret igennem flere hundrede år, men Sigurður Nordal viste, at den måtte være en skønlitterær konstruktion. Selvom Poul Vad gør sig klart, at historien om Ravnel på Adelbol er fiktion – og det derfor på sin vis ikke giver mening for ham som læser af sagaen at opsøge stedet – tager han alligevel af sted den lange vej i en lejet jeep. På Adelbol, langt ude i det ensomme islandske landskab, møder han en fāmælt bonde, Páll Gíslason, som ejer et imponerende bibliotek. Den bibliofile bonde, der tilmed er unaturligt stærk, bliver ifølge Jón Karl Helgason en substitut for middelalderens ukendte sagaskriver. Beskrivelsen af bonden og hans bibliotek bliver

an allegory for the miracle represented by the creation and preservation of the medieval sagas in Iceland, and the great influence they have exercised on reality over real time. When it comes down to it, Vad's pilgrimage is not a journey into Icelandic landscape but rather into the all-compassing and evocative world of literature (s. 130).

I bogens femte kapitel, »Odin: From Wagner to Viking Metal«, rettes blikket mod den musikalske reception, fra Led Zeppelin (!) til obskure heavy metal-grupper, men han inddrager også Ewalds *Balders Død* (1775), som J.E. Hartmann skrev

musikken til; her møder man Tor og Balder i følsom duet. Hartmanns barnebarn, J.P.E. Hartmann, skrev også musik til norrøne stykker: bl.a. Oehlenschlägers *Hakon Jarl hin Rige* (1807) og *Olaf den Hellige* (1838). Der dansedes også norrøne balletter i København i tiden: Bournonville koreograferede *Valkyrien* (1861) og *Thrymskviden* (1868) med musik af J.P.E. Hartmann, som i øvrigt også skrev et korværk til Frederik Winkel Horns oversættelse af *Vølvens spådom* (1869). Mest kendt i eftertiden er selvfølgelig Richard Wagners brug af det norrøne materiale i hans operatetralogi, *Der Ring des Nibelungen*, som han baserede på oversættelser af *Vølsungernes saga*, Snorres *Edda* og *Nibelungenlied*. Herfra flyttes blikket til Led Zeppelins *Immigrant Song*, hvor Valhal indgår – muligvis, ifølge Jón Karl Helgason, under påvirkning af *The Mighty Thor*. Den kuriøse musikgenre *viking metal*, som Jón Karl Helgason fokuserer på i kapitlets sidste del, udspringer i en eller anden forstand af Led Zeppelin, men nu krydret med mysticisme, satanisme og ateisme.

Sjette og sidste kapitel, »Leif: When Civilization Was Less Civilized«, har fokus på nogle af de forskellige måder, som nordboernes opdagelse af Nordamerika har været brugt i litteratur, billedkunst og film. Opdagelsen af Amerika eller Vinland skildres i *Erik den Rødes saga* og *Grønlandingenes saga*; den sidste er en samling diskontinuerligt overleverede tekststykker i håndskriftet Flatø-bogen, der er blevet samlet og udgivet som en saga af filologer i moderne tid. Begge sagaer handler måske i lige så høj grad om kristningen af Grønland som opdagelsen af det ukendte land (hvad der i sagaerne i øvrigt ikke har positive følger). Jón Karl Helgason indleder igen med et eksempel fra samtidens populærkultur: *Erik the Viking* (1989) af det engelske *Monty Python*-hold. Filmen foregår i en tid, hvor »civilization was less civilized« (s. 153), vikingerne kaster med knive og økser, dræber børn og voldtager kvinder, med andre ord en klichéagtig beskrivelse af vikingerne, hvis filmiske rødder Jón Karl Helgason derpå sporer tilbage til *The Viking's Bride* fra 1907 og *The Viking's Daughter* fra 1908. Men vikingerne og især deres opdagelse af Amerika er ikke mindst et højpolitisk emne; i denne forbindelse fremstilles vikingerne ikke som blodige bøller. Filmen *The Viking* (1928), en med Jón Karl Helgasons ord 'melodramatisk romance' (s. 159), som var baseret på en roman af Otilie A. Rosencrantz, *The Thrall of Leif the Lucky* (1902), er et eksempel på både »land claiming og nation building« (s. 164). Her skildres vikingen Leif den Lykkelige og hans folk som ædle vikinger; i slutningen af filmen går de med flag og kors i land i Nordamerika, hvor de falder på knæ på kysten. Leif hænger et kors om halsen på en indianer og en kvinde i gruppen pryder sit hår med fjer som budskab om, at hvide og indianere kan leve i fred med hinanden. Tonen er derimod en anden i Richard Fleischers film *The Vikings* (1958); det var en stort anlagt historisk Technicolor-film, der i sin tid var skelsættende inden for cinematografi. Filmen havde en stjernebesætning bestående af Tony Curtis, Kirk Douglas

og Janet Leigh og et plot, der via et romanforlæg er løseligt baseret på *Ragnar Lodbrogs saga*. Her møder publikum den gennemhårde viking, som til enhver tid vil foretrække døden for sværdet. Denne forestilling om vikingens kampglade dødsforagt går tilbage til *Ragnar Lodbrogs dødssang (Krákumál)*, 29 strofer, som Ragnar ifølge sin saga og Saxos *Danmarkshistorie* kvad, mens han sad i ormegården og ventede på at blive bidt ihjel af slanger. I digtet kvæder Ragnar, at han efter døden skal bælle øl med Odin i Valhal, derfor ser han ingen grund til at frygte den: »Leende vil jeg dø«, kvæder han.

Bredden af eksempler, som Jón Karl Helgason præsenterer for læseren, er imponerende, og jeg har kun enkelte mindre kritikpunkter. Som allerede omtalt, synes Jón Karl Helgason flere steder i bogen at tage for givet, at grundlaget for den islandske middelalderlitteratur er mundtligt. Enkelte steder gør han også lidt vel meget ud af Islands isolation i middelalderen (jf. s. 11), da værkerne blev skrevet, hvad han nok mest gør for at fremhæve den paradoksale modsætning til nutidens 'universelle' brug og kendskab til samme værker. Det er imidlertid et velkendt og etableret faktum, at mange af middelalderens islændinge rejste ud for at uddanne sig, for at gøre karriere ved hirden i Norge, Danmark og andre steder, for at handle og tage på pilgrimsrejse. I bogen refereres der også til kendte håndskrifter med deres islandske kælenavne; her havde det været mere oplagt at anvende deres internationale kælenavne, fx Codex Upsaliensis i stedet for *Uppsalaabók* (s. 56), da bogen er skrevet på engelsk og henvender sig til internationale læsere. Endelig omtaler Jón Karl Helgason en version af *Ragnar Lodbrogs saga*, som er 'overleveret' i Heynesbók, hvad der er lidt af en tilsnigelse. Heynesbók er et palimpsest-håndskrift, hvor en vandal i 1600-tallet har skrabet *Ragnar Lodbrogs saga* af bladene for i stedet at skrive love og forordninger. Det er hidtil kun lykkedes at læse brudstykker af dette håndskrifts version af sagaen, enkelte ord og bogstaver, selvom man dog herigennem er i stand til at danne sig et skønsomt indtryk af tekstens indhold og komposition. Men disse indvendinger er bagateller. De fleste studier af receptionen af det norrøne fokuserer på et enkelt land eller sprogområde, et enkelt værk, tema, en forfatter eller periode. Jón Karl Helgason giver derimod en bred introduktion til receptionen uden hensyn til tid, genrer eller landegrænser. Han imponerer med sit overblik og bredden af de valgte eksempler og sin evne til både at finde overraskende eksempler, til at blande velkendte eksempler med ukendte. Næsten alle genrer berøres, på nær billedkunsten. Det er på en og samme gang lærd, lærerigt og underholdende. Alle, der interesserer sig for Islands gamle litteratur eller for receptionen af myter, sagaer, eddaer, eller vikinger, vil have gavn og glæde af bogen.

Bengt av Klintberg: Kvinnan som inte ville ha barn. Sagotypen ATU 755, »Sin and Grace«, i muntlig tradition och litterära verk. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, nr. 143. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2016. 306 sider. 250 svenske kr. ISBN 978-9-1874-0320-0.

Denne anmeldelse begynder undtagelsesvist med dens konklusion: Dette er et prægtigt stykke forskning, sprænglærd, veldokumenteret og med et udførligt videnskabeligt apparat – og dertil letlæst uden unødvendig videnskabelig jargon.

Nu er værketets forfatter heller ikke en ukendt størrelse inden for svensk og international etnologi, folkloristik og ikke mindst eventyrforskning med et enormt forfatterskab bag sig. Bengt av Klintberg fokuserer i flere af sine altid læseværdige bøger på vandrehistorier (urban legends), dvs. anonyme, mundtligt overleverede historier og anekdoter, der ofte har et makabert indhold. En typisk – og tillige populær – Klintberg-titel er således *Råttan i pizzen* (1986; tysk 1990).

I den foreliggende undersøgelse af eventyrtypen »Synd og nåde« – betegnelsen stammer i øvrigt fra Svend Grundtvig og peger utvivlsomt på en religiøs sammenhæng – drejer det sig også i dens første og mest omfattende del netop om mundtlig tradition, nemlig i alt 152 optegnelser, især fra det 19. århundrede og næppe ældre end det 18. århundrede, heraf 22 danske, 1 estisk, 8 finlandssvenske, 27 finske, 3 frisiske, 3 færøske, 13 norske, 1 østpreussisk, 1 samisk og 73 svenske – et enormt materiale, der til dels forklarer, hvorfor Klintberg har begrænset sin undersøgelse til det nordlige Europa og ikke har medtaget materiale fra Skotland, Frankrig, Tyskland, Ungarn, Tjekkioslovakiet, Jugoslavien, Rusland og Ukraine. Men en nok så væsentlig forklaring på denne udeladelse er, at samtlige optegnelser fra disse lande mangler – uforklarligt af hvilken grund – centrale motiver, som f.eks. tabet af skyggen og blomstringsunderet (se nedenfor).

Den anvendte typebetegnelse, ATU, henviser til det internationale folkeeventyr-typeindex, Antti Aarnes og Stith Thompsens monumentale *The Types of the Folktale* (1928, 2. udg. 1961) suppleret i 2004 af den tyske folklorist Hans Jörg Uther nu med titlen *The Types of the International Folktales*.

Eventyret handler om en kvinde, der ikke vil føde sit barn og derfor må lide sin straf. Dog, når hun har angret og gjort bod for sin synd, frelses hun i kraft af den guddommelige nåde. Årsagen til kvindens ønske er undertiden blot underforstået, f.eks. i en række korte varianter, hvor beretningen begynder med, at kvindens mand, gerne en præst, opdager, at hustruen ingen skygge har; men oftest er årsagen, at kvinden simpelthen er bange for selve fødslen. Dette kan bero på, at kvindens mor eller søstre har haft vanskelige fødsler eller oven i købet er døde i barselssengen, eller at hun selv har været vidne til komplicerede fødsler. Årsagen

kan også være, at kvinden er bange for, at hun mister sit smukke udseende, hvis hun føder. Klintberg fremhæver to danske versioner, hvor årsagen til kvindens beslutning skyldes, at hun er »af en ynglesom Familie« (s. 90), eller at hun har mange mindre søskende og simpelthen er træt af at passe børn.

Når kvinden gør sig barnløs, sker dette i 45 varianter ved hjælp af magi, et motiv, der dominerer i den finske tradition. Den almindeligste metode i dansk, især i jysk tradition, er, at kvinden kaster sten i en brønd eller et vandløb – vand er som bekendt et traditionelt frugtbarhedssymbol – men generelt er den hyppigste metode, at hun på typisk eventyrvis møder en gammel kone eller mand, der råder hende til at dreje en håndkværn mod solen for at slippe for fødslen. Denne fremgangsmåde anser Klintberg med rette for at være primær i traditionen. I finske versioner kan den gamle mand være en »liten grå gubbe« (s. 98), dvs. djæveln selv. Denne magiske anvendelse af en håndkværn var ifølge Klintberg udbredt i tidligere tiders folkemedicinske sammenhæng: På samme måde som man malede korn, kunne man også »male« dvs. »knuse« eller tilintetgøre en sygdom. Dog mener han ikke, at der her gør sig en direkte indflydelse gældende, men snarere at det drejer sig om to parallelle fænomener. Men argumentationen er næppe helt skudsikker.

Men det ufødte barns tilintetgørelse kan også skyldes en direkte medvirken af en heks eller troldkvinde – naturligvis en syndig handling – hvilket eksemplificeres i en karakteristisk finlandssvensk optegnelse fra 1917:

Häxan tog henne med sig ut i skogen. I skogen kommo de till en jordfast sten, vilken de gingo omkring. För varje gång de gingo runt stenen smällde det till som ett skott. Så fortsatte de sex gånger efter varandra, men ej flere, ty sex barn skulle fröken ha fått (s. 100)

Langt enklere forholder det sig – og helt uden magi – når kvinden venter med at gifte sig, indtil hun ikke længere kan blive gravid. Ikke desto mindre viser den fortsatte handling, at også denne fremgangsmåde, der ganske vist ikke er så alvorlig som anvendelsen af magi, anses som syndig, og hun straffes behørigt.

I hele 103 varianter er kvinden gift med en præst, hvilket også peger på eventyrtypens kristne baggrund. Dette understreger Klintberg til stadighed, og et dramatisk højdepunkt nås, når præsten opdager, at hans kone ingen skygge har, fordi hun har gjort sig barnløs, dvs. begået en synd. Det drejer sig helt tydeligt om barnemord med eller uden djævlens hjælp. Præstens reaktion på hustruens bekendelse er hans erklæring om, at hun hermed har forspildt enhver guddommelig nåde, medmindre et mirakel indtræffer. Herefter fordrives hun fra hjemmet og vandrer enten omkring som tiggerske eller tilbringer tre nætter i en kirke. Ofte åbenbarer kvindens ufødte

barn sig for hende i kirken, og hun beder det om forladelse, en episode der ifølge Klintberg hører til eventyrets grundmønster. Og underet – undertiden som et resultat af barnets forbøn – kan manifestere sig på tre måder: Oftest spirer en eller flere blomster frem af et stenbord – dette er tilfældet i Svend Grundtvigs optegnelse, trykt første gang i andet bind af hans *Danske Folkeæventyr* (1878), som Klintberg ser som en grundtekst i den efterfølgende tradition – men underet kan også ske på et gulv, og endelig kan blomsterne spire frem af en udtørret stav eller kæp; her kan også mandler og druer vokse frem. Utvivlsomt er denne episode påvirket af den tyske Tannhäuserlegende – måske også af Bibelen: Esajas 11:1. Tannhäuserlegenden bearbejdedes i det 16. århundrede i viseform; i det følgende århundrede udkom den på dansk i en række skillingstryk og spredtes herfra til det øvrige Skandinavien. Denne spredningsproces præsenteres elegant og med imponerende viden.

En sådan henvisning til et beslægtet traditionsstof er blot én af utallige, som Klintberg fornøjer sin læser med, og han peger endvidere på et utal af yderligere varianter i eventyrets handlingsgang med inddragelse af talrige kilder. I undersøgelsens langt kortere anden del inddrager han en række litterære versioner, der ikke mindst har interesse for danske læsere. Af udenlandske forfattere, der har anvendt eventyret, omtaler Klintberg bl.a. de to østrigere Hugo von Hoffmannsthal og Nikolaus Lenau. Af danske drejer det sig om Carsten Hauch, H.C. Andersen og Johannes Fibiger. Den kvindelige hovedperson i Hauchs skrækromantiske romance »Det dræbte Barn« (1819), Mechthilde, vil netop undgå en barnefødsel for ikke at miste sin skønhed, og denne forhindres ved hjælp af en magisk kværn. Hun ser herefter blod for sig, der drypper fra kværnstenen, kaster sig for sin mands fødder og beder om tilgivelse, dvs. både skygge- og blomstermotivet udelades. Som tiggeriske modtager hun den guddommelige nåde foran Jomfru Marias billede i det italienske valfartssted Loretto. I 1842 omarbejdede Hauch digtet og gav det titlen »De syv Børn«. Nu er teksten rensat for de værste skrækromantiske udskejelser, men til gengæld har kvinden dræbt ikke blot ét men syv børn; alligevel er nåden grænseløs.

I en samtale i Andersens roman *Kun en Spillemand* (1837) gengives i 10. kapitel eventyret ganske kort i en samtale mellem Christians mor og gudfar, og denne beretter

en Historie om en Pige [i Norge], som havde en Rædsel for at blive Moder, og som derfor paa sin Bryllupsaften gik med Brudekrone og Slør hen til Vandmøllen, hvor Hexen boede, bad hende om Hjælp, at Afkom aldrig skulde fødes, og Bruden fik tolv Korn, som hun skulle kaste ned under Hjulene; (...) men for hvert, som faldt, lød en forunderlig Lyd ligesom et Suk; det var et Barnehjerte, der brast.

På sine gamle dage rammes den barnløse hustru af angst og anger og søger ind i en kirke for at opnå tilgivelse. Ved alteret ser hun sine tolv ufødte sønner og bag dem hele den ufødte slægt. På dette sted i beretningen indsætter Andersen en asterisk og forklarer slutningen i en fodnote: »Resten af Sagnet lyder, at Præsten [hendes ægtemand] i Vrede over Hustruens Synd, havde udbrudt: 'Jeg tilgiver Dig ikke og vor Herre ikke heller! før skal der springe Roser ud af vort Steengulv!'« Dette sker imidlertid, hvorefter kvinden kan dø i fred. På trods af at beretningen hos Andersen er lokaliseret til Norge, påpeger den alvidende Klintberg, at det ikke er en norsk, men derimod svensk tradition, som Andersen sandsynligvis – men dette må forblive ren spekulation – har fået den fortalt af den jævnaldrende præst Frederik Hammerich, der senere udgav den i sin rejseskildring »Reise i Nord-Sverrig« (trykt i tidsskriftet *Brage og Idun*, 1840). Endvidere nævnes Steen Steensen Blichers »Den barnløse Kone. En jydsk Legende« fra 1824 som en paralleltekst.

Herom havde man gerne erfaret mere, ikke mindst da Klintberg ganske kort introducerer Johannes Fibigers kunstnerisk ubetydelige digt »Præstens Hustru« med undertitlen »Et bornholmsk Sagn« trykt i *Nogle Sagn* (1865). Digtet indledes med en skildring af en præst, der står i begreb med at drage på et korstog, mens den unge hustru må forblive hjemme – her er der tydeligvis gået knas i Fibigers historiekendskab, hvilket Klintberg kunne have gjort opmærksom på. En heks overtaler hustruen til at forblive barnløs for at bevare sin skønhed, og nu følger en skrækromantisk scene a la Carsten Hauch: Heksen giver hende en trylledrik, og hun føder syv børn på én gang, hvorefter heksen kaster dem i den malende kværn, så blodet sprøjter. Da præsten vender tilbage, opdager han, at hustruen mangler sin skygge. Han prædiker straf og undergang i en så voldsom grad, at hustruen falder død om. Derpå blomstrer en rose frem af et stenbord som tegn på guddommelig syndsforladelse – ikke mindst da det tydeligt fremgår af digtet, at den egentlige forbryder er den onde heks og ikke den unge, naive hustru.

Alle tre forfattere har indirekte lært motivet at kende gennem den mundtlige tradition, og det er sandelig både en spændende og underholdende lektüre, Bengt av Klintberg byder på. Ikke mindst er inddragelsen af dansk stof interessant og relevant. Dette gælder både den indflydelse Svend Grundtvigs version har haft på den senere tradition og overhovedet den gentagne fremhævelse af de danske optegnelseres folkloristiske og æstetiske kvalitet. Evald Tang Kristensen roses fortjenstfuldt til skyerne, og også den danske eventyrforskning får komplimenter med på vejen, ikke mindst den alt for tidligt afdøde Bengt Holbeks videnskabelige indsats.

Det er ganske enkelt en imponerende forskningsmæssig præstation, der her foreligger. Og her kan man så passende genlæse konklusionen i denne anmeldelses indledning.

Sven Hakon Rossel

Grethe Jacobsen og Ninna Jørgensen (red.): Kvindernes renæssance og reformation. København: Museum Tusulanums Forlag, 2017. 370 sider. 298 kr. ISBN: 978-87-635-4428-3.

Bogen udkommer i reformationsåret 2017, men når renæssancen er så fyldigt repræsenteret i den, skyldes det, at bogen har haft en overordentlig lang tilblivelseshistorie, der går tilbage til renæssanceåret i 2006. Det er dog ingen skade til, at bogen ikke kun handler om kvinder og reformationen. Tværtimod giver renæssanceperspektivet et godt og nuanceret blik på 1500-tallets Danmark, som også handlede om meget andet end Martin Luthers tanker. Bogen er opdelt i to dele, som de i alt tolv forfatteres enkelte bidrag er fordelt i; en om »Kvindernes renæssance« og en om »Kvindernes reformation«. Redaktørernes udgangspunkt er, at de to bevægelser kommer samtidigt til Danmark, og det vil sige i perioden fra Martin Luthers teser mod aflad i 1517 til Christian 3.s reformation i 1536. De to bevægelser er sideløbende og hænger ikke nødvendigvis sammen, og de adskiller sig ved at renæssancen i bogen defineres som et elitefænomen, mens reformationen angik alle i samfundet. Bogens ærinde er at undersøge i hvilket omfang og på hvilken måde, kvinder var en del af de to bevægelser. Slutpunktet for bogens fokus er 1650, sådan cirka.

Bogens bidrag i renæssancehalvdelen handler hovedsageligt om musik, litteratur og arkitektur i relation til adelige kvinder. Afdelingen indledes med en oversigtsartikel af den ene hovedredaktør, Grethe Jacobsen, om kvinders rolle i renæssancebevægelsen både i Danmark og generelt i Europa i perioden 1500-1650. Den internationale renæssance er også udgangspunktet for to artikler af Marianne Alenius. Den første handler om Boccaccio og hans arbejde med sit *gynæceum* eller katalog over berømte kvinder, som han skrev på frem til sin død i 1375. Hvordan dette har relevans for renæssancens Danmark bliver mest tydeligt i Alenius' anden artikel, som omhandler *gynæceer* i Norden 1500-1800, og hvor Boccaccio altså kan siges at have været en tidlig inspirationskilde. Denne særlige genre var en manifestation eller erindring af kvinders betydning først og fremmest som litterater,

selv om det oftest var mænd, der skrev værkerne. Men kvinder var selv aktive i erindringsproduktionen og gennem skabelsen af kulturelle mindesmærker. Således er den adelige mindekultur emnet for en artikel af Birgitte Bøggild Johannsen, og Mette Smed skriver om herregårdsbyggeriet, der også talte kvindelige byggherrer. Om musik som kulturel udøvelse har Bjarke Moe skrevet en artikel, herunder om adelige og fyrstelige kvinders undervisning i musik og om deres rolle som musikudøvere, mens folkeviser og adelige kvinders indsamling af dem er genstand for en undersøgelse af Vibeke A. Pedersen. Afdelingen om renaissance rundes af med en artikel af Birgitte Jørkov, der på baggrund af bevarede breve skriver om adelsdamen Anne Rud i årene omkring 1530 og herunder demonstrerer, hvordan Anne Rud som enke varetog sine opgaver som godsbestyrer samt engagerede sig i sine børnebørns uddannelse.

De fem bidrag til reformationsafdelingen indledes af den anden hovedredaktør, Ninna Jørgensen, med en artikel om kvinders rolle i den offentlige reformationsdebat. Det er der ganske vist ikke eksempler på i Danmark, hvorfor artiklen handler om det tyske område. Til gengæld er der danske eksempler på håndskrevne bønnebøger, fremstillet af kvinder. Om nogle af disse bønnebøger fra årene lige omkring reformationen har Anne Mette Hansen skrevet, og i bredere forstand om kvinders møde med og brug af skriftkulturen efter reformationen har Charlotte Appel skrevet en artikel. Denne artikel kommer også ind på adelige kvinder og bryder dermed lidt med bogens gennemgående tendens til at lade elitens renaissance stå i kontrast til reformationen som udtryk for »folkets« socialhistorie. Denne tendens rummer en fare for at skabe et uforholdsmæssigt stort skel mellem renaissance og reformation. Nogle af de kulturelle udtryk for renaissance, som beskrives i bogens første halvdel, havde jo også klare religiøse forklaringsgrunde, fx mindekulturen og musikkens funktion, og de kunne derfor med god ret også være placeret under en reformationsoverskrift. Rasmus H.C. Dreyer (som den anden af to mandlige bidragsydere) gennemgår de tidlige, mandlige reformatorers syn på ægteskab og i særdeleshed tankerne omkring det nye »embede« som præstekone, der blev skabt med reformationen. Bogen afsluttes med et kort essay af Hanne Kolind Poulsen, der tager nogle teoretiske overvejelser om kvindehistorie i netop denne historiske periode op til diskussion, og det fungerer som en udmærket måde at binde en sløjfe på antologien, der i lighed med andre inden for genren har sin styrke ved at komme vidt og bredt omkring, men som også kan efterlade et noget fragmenteret indtryk. Tilsammen viser artiklerne dog tydeligt, hvordan renaissance og reformationen som kunstneriske, kulturelle og religiøse bevægelser havde mange udtryk i Danmark – og naturligvis også, at kvinder havde en rolle heri.

Klaus Müller-Wille: Sezierte Bücher. Hans Christian Andersens Materialästhetik. Paderborn: Wilhelm Fink, 2017. 373 sider. 44,90 euro. ISBN: 978-3-7705-6150-6.

Det forholder sig sådan med klicheer, at vi nærmest automatisk betvivler deres sandhedsværdi. Livet er langt, plejer man at sige, og de mere tænksomme typer vrænger på næsen. Mange mennesker forbinder også læsning med noget langvarigt. For mere professionelle bogfolk kan den modsatte erfaring indtræde. Man læser en novelle, et digt og en roman og haster videre til næste tekst. Man læser tusindvis af tekster på et år, hvor kun et lille fåtal for alvor bliver siddende i bevidstheden. Når H.C. Andersen afslutter »Grantræet« (1845) med ordene »nu var den [aftenen] forbi, og Træet var forbi og Historien med; forbi, forbi, og det blive alle Historier!« danner han en metaforisk analogi mellem grantræets korte liv og hans histories korthed, der skaber en fascinerende form for tekstuel-materiel selvrefleksivitet.

Temaet for Klaus Müller-Wille (herefter KMW) i hans nye monografi *Sezierte Bücher. Hans Christian Andersens Materialästhetik* er netop, at Andersen var et professionelt bogmenneske, der opererede med et særlig raffineret forhold mellem skrift, refleksion og materialitet. KMW's hovedtitel kan på dansk oversættes til »udskaarne bøger« eller »dissekerede bøger«. Der er tradition (Hugo Friedrichs *Die Struktur der modernen Lyrik* (1956) er et indflydelsesrigt eksempel) for at betragte en postromantisk eller moderne æstetisk praksis i 1800-tallet med et køligt og beregnende kunstnertemperament, mens det romantiske snarere er mere hødt og irrationelt. KMW skriver sig bevidst ind i den nyere, moderne Andersenfortolkningstradition og afsøger forfatterskabets forbindelseslinjer med det accelererende medie- og teknologibillede fra 1830'erne og frem samt de selvrefleksive spor, denne nye virkelighed afsætter i Andersens tekster.

KMW begynder med en kritik af Georg Brandes' synpunkt, der i »H.C. Andersen som Æventyrdigter« (1869) skrev om Andersen: »han vil ikke skrive, han vil tale«. Ifølge KMW har Brandes' fremstilling af Andersen som en naiv taleprogsdigter været særdeles indflydelsesrig og skygget for en bedre forståelse af Andersens refleksive og materielt orienterede poetik. Det er sandt, men man kan indvende, at KMW ikke medtænker det forhold, at Andersen i sit selvportræt i sine selvbiografier i høj grad selv er skyldig i eftertidens konstruktion af ham som en naiv og barnlig Aladdin, der blot overførte sine geniale mundtligheder til papiret, når det passede ham. Andersen gør faktisk aldrig rigtig (offentligt) gældende, hvor stor glæde (og pine) han fandt ved dagligt at klippe i aviser og magasiner, klistre billeder, holde sin pen i hånden og skrive og atter skrive, læse bøger med hænderne, genbruge tekster og derfor finde gamle manuskripter frem fra gem-

merne, læse korrektur, følge med i og kritisere oversættelses- og illustrations- og forlagsarbejde osv. Med andre ord: Andersen kommenterer ikke i nogen særlig grad, hvordan han dagligt har givet sig hen til den materielle dimension af den kunstneriske produktion. Grunden er vel den, at de idealistiske forestillinger om kunstnerisk inspiration var toneangivende helt op i 1860'erne.

Men når man kigger nærmere efter i de publicerede tekster samt i brevene m.m., så kribler og krabler det med spor efter Andersens refleksioner over materielle forhold. Før KMW giver sig i kast med sine analyser af forskellige af Andersens eventyr, rejseberetninger, romaner og billedbøger (dramaerne og lyrikken fylder ikke det store), tilbyder han læseren sit snit i den komplekse teoretisering over materialitetsbegrebet og den litterære materialeæstetik i det tyvende og enogtyvende århundredes medie- og litteraturteori. KMW foretager indgående diskussioner af boghistoriens typografiske, bibliografiske og sociologiske perspektiver og (post)hermeneutiske og poststrukturelle problemstillinger. Sigtet er, at læseren får operationaliseret en bred forståelse for materialitetsteori – KMW bruger begreber som »bogstavelig«, »processuel«, »modsætningsfyldt materialitet« samt »materialitet som historisk fænomen« – der har til hensigt i selve analysedelene at demonstrere spændvidden i Andersens materielle overvejelser samt kunstneriske praksis. Det lykkes må man sige. KMW's monografi er simpelthen, selv for Andersen-forskere som undertegnede, spækket med overraskende viden og analyser af både Andersens forfatterskab og dets receptionshistorie.

En styrke ved KMW's teoretisering er, at han søger en produktiv syntese mellem boghistoriens rent materielle grundlag og så (post)hermeneutikkens fortolkende fokus. I monografiens første del om »læsning« (»Lesen«) er der fx mange virkelig gode retoriske delanalyser, der kombineres med teknologi- og mediehistoriske sammenhænge. Et af bogens højdepunkter for denne anmelder er læsningen af »Snedronningen«. KMW gør opmærksom på det slående i, at både adskillelsen af Kai og Gerda samt genforeningen sker i forbindelse med en læsescene og foreslår at omtale det afgørende motiv i Andersens kolossalt indflydelsesrige eventyr som et »mediesyndefald«. KMW fanger efter min vurdering noget aldeles afgørende ved eventyret, når han viser, hvordan Andersen i det etablerer en fantasmagorisk allegori over børns bog- og medieforbrug.

I anden del om »trykning« [»Drucken«] fremstiller KMW Heibergs bogteater i *Julespøg og Nytaarsløier* (1817) og dens betydning for Andersens *Fodreise* (1829) samt »I Børnestuen« (1865) på overbevisende vis. Her falder også typografiske læsninger af Heiberg, Grundtvig og Andersen, som er decideret øjenåbnende. Dernæst udfører KMW et egentligt boghistorisk og bibliografisk grundlagsarbejde i traditionen fra Erik Dal. KMW analyserer koncist de danske eventyrsamlingers udgivelseshistorie og sandsynliggør, hvordan Andersen fra begyndelsen har kon-

ciperet dem til udgivelse i en serielt fortløbende maner. Andersens fascination af teknologiske udviklinger og materielle aspekter ved forfattergerningen bliver også behandlet i afsnit om industrialiseringen af bogproduktionen, skrivematerialer, papirfremstilling og bogbinding.

I monografiens tredje del, »klipping«, er et gennemgående begreb for KMW »recycling«. KMW viser, hvordan Andersen i sine romaner *Improvisatoren* (1835) og *Kun en Spillemand* (1837) reflekterer over en slags genbrugspoetik, der står i skarp kontrast til romantikkens geniæstetik. I førstnævnte roman stiller KMW skarpt på det forhold, at Andersen genbruger rejseguidebøgernes topoi og stil i sine italienske scener. I sidstnævnte roman viser KMW, hvordan Andersen bevidst reflekterer over den nye »eventkultur«, der både tager form i Paris' arkader samt almindelige folkefester. Andersen fremstiller en ny forbrugsorienteret kultur, der tager til fra 1820'ernes Europa, og som kunsten også er underlagt.

Mange i den unge generation af forfattere på både dansk og europæisk plan i 1830'erne og 1840'erne var præget af og med til at formulere et generelt opbrud mod idealistisk tænkning. Andersens romaner er kendetegnet ved, at de tager den nære fortid og samtiden op til diskussion i kontrast til den ældre generations romantiske oldtids- og middelalderdyrkelse. Den hegelianske verdensånd samt den romantiske guldalderforestilling er jo faktisk stendød i Andersens romaner, ikke mindst i *Kun en Spillemand*, hvor der jo absolut ikke er noget historisk telos for Danmark eller Europa. Min konklusion på KMW's fremragende romananalyser vil være, at Andersen faktisk ikke så meget problematiserer romantikkens geniæstetik i de to romaner, men snarere præsenterer et kritisk vinklet portræt af det nye materialistiske samfundssyn, der vinder frem i 1830'ernes Europa, og dens medfølgende konsum- og publikumsorienterede æstetik. Lidt højstemt formuleret vil jeg sige, at den tidlige Andersen har det til fælles med den sene Goethe, at de begge i udpræget grad har sans for, at materialismen er den nye altomfattende om end ikke på nogen måde fuldt begrebsliggjorte diskurs i deres samtids Europa, der har potentiale til at blive hegemonisk. Goethe kritiserede indirekte Saint-Simons industrialiseringsutopisme i *Faust* (del 2, udkommet posthumt i 1832), mens Andersen for så vidt gør det samme i forhold til den nye stærkt tiltagende turist- og spektakeldyrkelse blandt sine europæiske medborgere i de to romaner fra 1830'erne.

I et afsluttende kapitel diskuterer KMW Andersens i store træk uudforskede billedbøger. Andersen er utvivlsomt en af de første billedkunstnere, der praktiserer en form for kollagekunst, men der hersker stadig tvivl om, hvordan man skal rangere hans produktion både i forhold til den europæiske kunsthistorie i 1800-tallet og i forhold til det øvrige forfatterskab. Nogle af billedbøgerne er stærkt narrativt anlagte, og her spejler Andersen tydeligvis sin billedkunst i sin eventyrverden.

Der er samme fremmedgørelse af hverdagsagtige scener samt billed- og mediefantasier over den moderne verdens mærkværdige tingslige frembringelser. Det er samtidig i billedbøgernes samspil med teksterne, at man genfinder den underfundige andersenske ironisering over læse- og undervisningsscener, som KMW's studie formår at få læseren til at sætte særlig stor pris på.

Sezierte Bücher cementerer eftertrykkeligt det produktive i at anskue Andersens poetik allerede fra *Fodreise* i 1829 som postromantisk og moderne. Andersen mestrer tidligt kunsten at genbruge og variere klicheer og stereotype idiomatiske udtryk, indtil de bliver til særpræget kunst, og en del af forklaringen ligger i hans højt reflekterede materialeæstetik, som KMW viser det. Hans monografi er et generøst og dybdeborende grundlagsarbejde, som vil udgøre det naturlige udgangspunkt for fremtidig bog- og mediehistoriske studier af Andersens rige forfatterskab.

Mads Sohl Jessen

Mads Bunch: Isak Dinesen Reading Søren Kierkegaard. On Christianity, Seduction, Gender, and Repetition. Cambridge: Legenda, 2017. 183 sider. 630 kr. ISBN 978-1-7818-8493-5.

Karen Blixens engelsk er fremragende – stilfuldt, nuanceret, malerisk, digterisk originalt, lunefuldt og ironisk. Kun ganske få tosprogede prosaforfattere i det 20. århundrede kan måle sig med hende i den henseende (man tænker f.eks. på Joseph Conrad eller Vladimir Nabokov, hvis modersmål heller ikke var engelsk). Den britiske forlægger Constant Huntington skrev i 1934 opmuntrende til baronessen med denne berusende kompliment: »*Seven Gothic Tales* is the most important work in literature that has appeared in the English language this century« (*Breve* I: 157). Man kan mene, hvad man vil om de fantastiske fortællinger, men sproget er umådelig smukt, ikke mindst det engelske. Derfor er det beklageligt, at en bog, der gerne vil fremhæve den verdenskendte forfatter Isak Dinesen, er skrevet på et unuanceret og lidt opstyltet engelsk. Mads Bunch har fat i et godt materiale, men der mangler ofte samling på stoffet og klare formuleringer. Man ville simpelthen ønske, at *Isak Dinesen Reading Søren Kierkegaard* var blevet konsekvent redigeret. Denne bemærkning kan jo forekomme som en ren formel kritik af et værdifuldt projekt, men desværre synes problemet at smitte af på væsentlige områder af monografien.

Isak Dinesen Reading Søren Kierkegaard har et ambitiøst mål. Ifølge Bunchs indledning har der længe været blinde vinkler i udforskningen af Isak Dinesen (og Karen Blixen) med hensyn til forståelsen af Kierkegaards betydelige rolle i forfatterskabet. Bunch tager udgangspunkt i, at Dinesen (som forfatteren hedder i bogen) inddrager Kierkegaard (især de æstetisk-etiske værker) ironisk og på undergravende vis (*subversively*), og i at der endvidere kan være tale om modhistorier (*counter-stories*) bygget på begreber, handlinger og fortælleteknik hentet fra Kierkegaard. Bunch formulerer formålet med sin bog således:

to uncover how Dinesen in her tales interprets, critiques, and subjects major ideas, character and plots from Kierkegaard's pseudonymous authorship, rather than *just taking over the ideas* presented in Kierkegaard's works (...) *as most scholars have so far believed.* (s. 5, min fremhævelse)

Kender man noget til Isak Dinesen (eller Karen Blixen), er dette en lidt overraskende påstand, da næsten alt, som forfatteren har skrevet, er bygget på en rigdom af litterære og kunstneriske hentydninger, der ofte benyttes ironisk. Det er jo et forfatterskab, som er kendt for kætteri. At de allerfleste forskere indtil nu har ment, at Dinesen simpelthen har overtaget (*taking over ideas* – en vag formulering) Kierkegaards begreber, er en udfordrende påstand, som faktisk ikke bliver begrundet i bogen. Allerede i 1964 har den amerikanske kritiker Robert Langbaum (*Isak Dinesen's Art: The Gayety of Vision*) inddraget Kierkegaard i sin læsning af »Babettes gæstebud« og derved i den forbindelse fremhævet Dinesens kunstneriske kætteri. Blot for at give et eksempel. Om sin fortolkning af general Löwenhielms berusede middagstale (om valget i livet) skriver Langbaum:

But Isak Dinesen seems to be *taking issue with* Kierkegaard (...) Isak Dinesen also *reinterprets* Kierkegaard's alternatives. He shows the inadequacy of both the esthetic and ethical life in order to recommend the life of religious faith. She shows the inadequacy of two kinds of bookkeeping approaches to life, that which seeks its advantage in this world and that which seeks its advantage in the next, in order to recommend the imaginative apprehension of life (s. 253-254, min fremhævelse).

Det er tydeligt, at Langbaum har forstået, at Dinesen vil noget andet med Kierkegaards *Enten-Eller*, og at hun modsiger ham (*takes issue with*) og genfortolker (*reinterprets*) hans syn på tilværelsen. Men alligevel, lad os tage imod Bunchs

påstand som den egentligt er intenderet, nemlig at ingen tidligere har bidraget med en dybere analyse af Kierkegaards indflydelse på Blixens værk. Og det er dét, der nu foretages i bogen. Bunch præciserer sin hensigt et andet sted således:

I must stress that the views and opinions on Kierkegaard presented in this book are not my view or opinions on Kierkegaard. *They are exclusively Dinesen's views on Kierkegaard* (or rather *my interpretations of Dinesen's view on Kierkegaard*) – and often they are not very nuanced. (s. 5, forfatterens fremhævelse)

Bunch kommer læseren til hjælp ved uvilkårligt selv at formulere en sandhed i parentes, som bliver koblet sammen med det efterfølgende sætningsled. Oversat til dansk: dette er mine fortolkninger af Dinesens syn på Kierkegaard – *og de er ikke særlig nuancerede*. Det, som Bunch vel har ment, er, at Dinesens »læsninger« af Kierkegaard (som alle tidligere forskere siges at have misforstået) ikke er særlig nuancerede eller dybtgående. Bunch siger med andre ord, at Dinesen læser Kierkegaard overfladisk og ironisk. Dinesen læser Kierkegaard, som Djævlen læser Bibelen. Det tror jeg gerne! Analogien er dog lidt uheldig, da læseren kommer til at overveje, om Bunchs egne læsninger og fortolkninger måske heller ikke er særlig nuancerende.

Bogen er struktureret i fem dele (1. Dinesen and Kierkegaard, 2. Christianity, 3. Seduction, 4. Gender, 5. Repetition). Og hver del består af tre til fire korte kapitler. En gennemgang af de fem kapitler i bogens første del (den om Dinesen og Kierkegaard) giver indblik i Bunchs fremgangsmetode og bidrag til forskningen. I første kapitel slår Bunch fast, at Dinesens interesse for Kierkegaard stammer fra tiden i Afrika, som det fremgår af brevene fra 1920'erne. Her viser der sig en tendens, som kendetegner flere dele af bogen: de rigtig mange lange blokcitater på dansk med efterfølgende oversættelser til engelsk. Hele sider består udelukkende af citater (se f.eks. s. 12, 20, 30, 41, 47, 51, 74, 83, 100, 114, 131, 166), hvori Bunchs analyse eller redegørelse kommer som korte indskudte kommentarer, ofte kun enkelte sætninger. Det er ikke overdrevet at bedømme, at bogen består af 50 % citater (Dinesen, Kierkegaard, Brandes m.fl.). Denne måde at fremlægge et argument på (en 'læs-selv-metode') holder ikke i den akademiske verden, som jeg er kendt med. Man burde selv kunne præstere en sammenhængende læsning eller gennemført fortolkning i hvert kapitel. Men det kniber til tider i den henseende i Bunchs nye bog.

Bunch har dog omhyggeligt eftersat hele den nye Blixen-brevsamling (udgivet 2013) og meget andet relevant materiale. De lange brevcitater og det biografiske materiale benyttes til at etablere omstændighederne omkring Dinesens læsning af

Kierkegaard. Det lykkes Bunch at bevise, at Dinesen faktisk (højest sandsynligt) *har* læst noget Kierkegaard. Og hele forfatterens Kierkegaard-pensum – inkluderende sekundærlitteraturen – bliver grundigt dokumenteret (s. 35). Det er da en vigtig kortlægning, som man er glad for at få på plads.

I førstedelens andet kapitel (Kierkegaard, Brandes og Dinesen) sigter Bunch mod at bevise, at Georg Brandes havde mere afgørende indflydelse på Dinesens værker end tidligere antaget. Og at Brandes' Kierkegaard-biografi fra 1877 påvirkede Dinesens opfattelse af Kierkegaards hovedbegreber. Det er sådan set meget relevant. Men igen kommer der fra Bunchs side desværre meget lidt. Hele kapitlet (7 sider) om emnet Brandes og Dinesen består af otte lange citatblokke. Bunchs indskudte kommentarer (10 små afsnit, plus én afsluttende sætning) slår følgende kendsgerninger fast: Dinesen beundrede Brandes; Dinesen mødte Brandes (både 14. og 15. oktober 1925); Brandes og Dinesen talte sammen om *Sandhedens Hævn*; Dinesen har i den sammenhæng hæftet sig ved Brandes' Lucifer-begreb; Dinesen har sandsynligvis læst Brandes' Kierkegaard-biografi. Her slutter kapitel 2 brat. Bunch har udført et godt stykke biografisk udforskningsarbejde, kunne man sige. Kapitlet slutter med endnu et langt citat (denne gang fra Brandes' Kierkegaard-biografi), som handler om den mægtige Kierkegaards betydning for dansk åndsliv. Citatet er efterfulgt af en enkel sætning af bogens forfatter, der lyder »Again this was a view on Kierkegaard that Dinesen supported even though she – as Brandes – also reserved her right to be critical« (s. 26). Kritisk over for hvad? Der mangler ligesom et objekt i sætningen. Nå ja, Dinesen var ligesom Brandes kritisk indstillet over for Kierkegaards tro og over for kristendommen i det hele taget. Men det er ikke direkte, hvad slutcitateret handler om. Man savner igen, at ideerne bliver helstøbte, og at en pointeret redegørelse bliver gennemført.

Førstedelens 3. kapitel handler om Kierkegaard, Høffding og Dinesen. Har man glædet sig til at få Høffding-forbindelsen uddybet, bliver man lidt skuffet. Igen er der tale om at påvise en biografisk forbindelse, men ikke om at foretage eller uddybe en analyse. Dette kapitel er hele tre (3) sider langt og består af syv lange citater (efterfulgt af syv oversættelser, dvs. 14 citatblokke) samt syv beskedne indskudte afsnit af Bunch. Humor og ironi er et ret *hot* emne i forhold til Isak Dinesen, og Bunch nævner Ivan Z. Sørensens arbejde på dette område. Til sidst i dette kapitel tager Bunch et pludseligt spring og fastslår, at Høffdings begreb Den store Ironi (*The Great Irony*), også kaldet humor, passer godt som beskrivelse af Dinesens form for humor, eksempelvis i »Ehregard«. Det er dog et forslag, som ikke bliver uddybet (men bliver taget op igen senere i bogen).

I bogens førstedel arbejder Bunch med en ret konventionel opfattelse af litterær indflydelse. Forskningsspørgsmålet, som bliver stillet, er simpelthen: Har

Dinesen muligvis læst værker af Kierkegaard, Brandes og Høffding? Jeg rækker hånden op i timen for at stille spørgsmålet: hvad med hele den intellektuelle og kulturelle strømning, som Dinesen tilhørte i første halvdel af det 20. århundrede, der formidlede og fortolkede Kierkegaard (og Brandes)? Findes der ikke noget, der hedder en bredere diskurs? Er man efterhånden så dybt nede i kilderne, at man er røget helt tilbage til Brandes-tiden og dyrker det 19. århundredes positivistiske og biografiske litteraturhistorie?

I Bunchs diskussion af kristendommen i bogens anden del skæres det hele over én kam. Læseren får at vide, at Dinesen er »highly critical of Christianity« og kritisk over for »Christian ethics« og kritisk over for »Christian-bourgeois norms«. Og en sætning som denne, der falder i forbindelse med omtalen af fortællingen »Digteren« (The Poet): »Dinesen delivers another blow to religion and Christianity« (s. 67), virker nærmest komisk. Da der trods alt er skrevet en hel del siden 1950'erne om dette emne (Blixen og religionen, f.eks. Blixen og Johannes Rosen-dahls brevveksling; Blixen og forsoningslæren; Blixen og den unitariske tro osv.), savner man som læser, at der inddrages en mere præcis kontekst mht., hvad det egentlig var, den danske forfatter var så kritisk over for. Protestantisme, luthera-nisme eller pietisme. Det var måske nogle retninger, der kunne inddrages, især da det er Kierkegaard, der er på tale.

»Seduction« (Forførelse) hedder bogens tredje del (kapitel 8-11), og denne del er absolut bogens mest substantielle, gennemførte og overbevisende del. Her kommer Bunch med detaljerede, velskrevne og originale læsninger af tre mod-historier til Kierkegaard, nemlig »Carnival«, »Drømmerne« (The Dreamers) og »Ehrengard«, hvori de kvindelige variationer over forførelers rolle bliver analyseret. »Drømmerne« bliver læst i relation til Kierkegaards (eller A's) essay i *Enten-Eller* om den musikalske Don Juan, og Bunch kaster lys over Pellegrina Leoni som den ureflekterede forfører, en tragisk (men ikke dæmonisk) kvinde-lig Don Juan. Bunchs læsning pointerer, at Dinesens kønslige omskrivning af Don Juan i en kvindeskikkelse ikke er overfladisk parodisk, men dybt original.

Eminent argumenteret er kapitel 10, der handler om »Ehrengard«, den mest komplekse og åbenbare af Dinesens ironiske modhistorier til Kierkegaards værk. Bunch efterfølger en lang række kritikere, der har udforsket »Ehrengard« (først udgivet posthumt i sin helhed i 1963) som Dinesens bevidste respons til »Forførelers dagbog«. Dette er klart bogens bedste og mest gennemførte kapitel (der tidligere er udgivet som artikel i *Scandinavian Studies*, 2013), en ren fornøjelse at læse. Bunch synes at have fundet stemmen og stilen, som nu er flydende, sammensat og overbevisende. Den mandlige forfører i historien, Cazotte (Johann Wolfgang Cazotte), afsløret som jomfru, en ironisk allusion til Johann Wolfgang Goethe, bliver kløgtigt analyseret i relation til både digteren Goethe og Johannes

Forfæderen. Ligeledes bliver pigen Ehrengard overbevisende fremstillet som den intelligente, ikke-uskyldige kvindelige forfører. Til sidst fletter Bunch læsningen sammen med en 'hemmelig note' angående Søren Kierkegaards (sandsynlige) impotens (erektile dysfunktion), en skjult hentydning i fortællingen (til Kierkegaards sublimerede erotik), som Bunch påstår, at Dinesen har indset. Denne biografiske detalje (den hemmelige note iflg. Poul Behrendt) som nøgle til teksten synes at reducere en ellers udmærket tekstlæsning til en konventionel eller forældet form for litteraturforskning, dvs. som en biografisk afsporing af forfatterens privatliv i teksten. Det er der delte meninger om, naturligvis.

Fokus i bogens 4. del er »Gender« (Køn), et højt relevant emne i forhold til Dinesen og Kierkegaard. Desværre bliver det til bogens tyndeste del. Her mangler der virkelig en kontekstualisering mht. Dinesens kønsopfattelse og kvindeskikkelser, som har været debatteret siden 1980'erne. Bunch vælger at springe årtiers litteraturkritik over for at hoppe lige ind i den brændende debat med begge ben. Det må han jo godt, men man savner i høj grad en teoretisk indfaldsvinkel på køn og kønsopfattelser i denne del af bogen. At Dinesen var kritisk indstillet over for Kierkegaards stumme kvindeskikkelser, siger ligesom sig selv.

Isak Dinesen Reading Søren Kierkegaard slutter i Kierkegaards ånd med en femte del om »Repetition« (Gentagelse). I denne del, der har været trykt i *European Journal of Scandinavian Studies* (2014), tager Bunch Kierkegaards *Gjentagelsen* op i en læsning af »Digteren« (The Poet); hertil føjer han et kapitel om »Babettes gæstebud« i lyset af Kierkegaards tre stadier. I den sidste læsning er man tilbage ved udgangspunktet for denne anmeldelse og Robert Langbaums bemærkninger: Bunch har godt øje for de komiske og ironiske elementer i »Babettes gæstebud«, men relationen til Kierkegaards stadier bliver for skematisk eller dogmatisk påført i fortolkningen. Bunch påstår, at Kierkegaards tre stadier bliver vendt på hovedet (*reversed*) i historien, og at det religiøse (pietisterne i Berlevåg) bliver det laveste stadium, at det etiske (general Löwenhielms valg i livet) bliver det midterste, og at det æstetiske (Babettes kulinariske mesterstykke) bliver fremstillet som det højeste stadium. Jeg vil snarere sige at fortælleforløbet antyder, at *både* det religiøse stadium (for de berusede pietister oplever *frelse* til sidst) *og* det æstetiske stadium (oplevet i Babettes madlavningskunst) bliver opnået i kraft af det franske måltid, en kættersk hellig nadver. Dinesen har i hvert fald sat Kierkegaard på spil. Det er der ingen tvivl om. Og Mads Bunchs bog har uden tvivl uddybet vores forståelse af Dinesens læsning af Kierkegaard.

Marianne T. Stecher

Hans Brøchners bidrag til Kierkegaard-receptionen i Danmark. Udgivet med indledning og kommentar af Carl Henrik Koch. København: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2016. 201 sider. 150 kr. ISBN: 978-8-7730-4396-7.

I 1877 udgav Georg Brandes sin skelsættende Kierkegaard-monografi, *Søren Kierkegaard. En kritisk Fremstilling i Grundrids*. Med dette værk grundlægges Kierkegaard-forskningen, plejer man at sige. Brandes er den første til at levere en kritisk fremstilling af Kierkegaards liv og værk. Ganske vist kan man diskutere, hvad Brandes egentlig mener med udtrykket »kritisk«, om han virkelig tænker på historisk, filologisk eller sågar filosofisk kritik, eller om han i grunden mest mener 'polemisk'. Under alle omstændigheder er den velskrevne, kontroversielle bog blevet Kierkegaard-receptionens første klassiker. Bogen er genudgivet mange gange og på flere sprog. Sidst i 2013, hvor Gyldendal mættede markedet med en ukritisk discount-udgave. Havde vi haft en kritisk udgave af Brandes' bog, så havde det formentlig været tydeligt for enhver, at Kierkegaard-forskningen slet ikke grundlægges i 1877. Brandes står på skuldrene af sine forgængere, uden hvem bogen næppe var blevet til.

Det er oplagt i Kierkegaard-receptionen frem til 1877 at skelne mellem to perioder. Den første indrammes af samtidsreceptionen fra Kierkegaards polemiske debut i 1834 til hans død i 1855. Blandt de cirka 70 anmeldelser af Kierkegaards værker og de mange artikler, der relaterer sig til forfatterskabet, er mange af høj kritisk kvalitet. I krigsårene 1849-52, hvor en strid om forholdet mellem tro og viden afsatte en mindre litteratur, fik Kierkegaard officielt tilhængere, bl.a. Rasmus Nielsen, der ligefrem publicerede positive fremstillinger af Kierkegaards tænkning. I 1850 udgav Magnús Eiríksson under pseudonymet Theophilus Nicolaus den kritiske bog *Er Troen et Paradox og »i Kraft af det Absurde«?* hvori Kierkegaards pseudonyme argumentationer nøje gendrives. Året efter gav Ludvig Gude anonymt en kritisk fremstilling af Kierkegaards værker i *Om Magister S.K.s Forfattervirksomhed. Iagttagelser af en Landsbypræst*. Til Kierkegaards store ærgrelse blev Gudes bog anmeldt som en solid indføring i Kierkegaards forfatter-skab, mens Kierkegaards egen fremstilling i *Om min Forfatter-Virksomhed* (1851) kun fik en hastig omtale. Disse par eksempler blot for at antyde at allerede i sin samtid, blev Kierkegaard studeret.

Den næste receptionsperiode indrammes af tiden fra Kierkegaards død 11. november 1855 og til den trykte udgave af Brandes bog i 1877. Da Kierkegaard døde midt under sin kampagne mod den bestående kirke, hvor han havde fået sat sindene i kog, synes stemningen ikke at være den rette til objektivt sammenfattende mindeartikler. Alligevel finder man allerede 1. december et sobert overblik over Kierkegaards værk i avisen *Fædrelandet* (jf. nedenfor), og to uger senere kunne man i *Dansk Kir-*

ketidende læse Frederik Helwegs perspektiverende dobbelt-artikel »Hegelianismen i Danmark« (optrykt og introduceret i *Kierkegaardiana* 24). De følgende par år udkom en hel række mindre men indgående skrifter om Kierkegaard, og i løbet af de næste par årtier udløste Kierkegaards tænkning flere kritiske fremstillinger. Kierkegaardstudiets første kritiske og ganske imponerende udgave er *S. Kierkegaard's Bladartikler, med Bilag samlede efter Forfatterens Død* (1857); i 1859 udkom Kierkegaards indflydelsesrige selv fremstilling i *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*; året efter udkom bl.a. Rasmus Nielsens folkelige antologi *Paa Kierkegaardske »Stadier«*. *Et Livsbillede* (1860) samt L. Dietrichsons æstetiske pionerarbejde *Indledning i Studiet af Danmarks Literatur* (1860). De første to bind af H.P. Barfods skelsættende forskningsværk, *Af Søren Kierkegaards Efterladte Papirer*, udkom 1869 hhv. 1872. Uden værker som disse var Brandes' bog næppe blevet til.

Det var H.P. Barfod, som opfordrede sine samtidige til at nedskrive deres erindringer om Søren Kierkegaard. Meget af det indsendte stof blev trykt i *Af Søren Kierkegaards Efterladte Papirer*, men det, som skulle vise sig at blive hovedværket i erindringslitteraturen, kom dog ikke med. Det var filosofen Hans Brøchner (1820-75), der i 1871/72 med sympatisk pen optegnede knap 20 års liv med Kierkegaard. Efter Brøchners død blev manuskriptet trykt i brødrene Brandes' tidsskrift *Det nittende Aarhundrede* (marts 1877), og Brandes gør eksplicit brug af det i sin bog om Kierkegaard. Brøchners erindringer er sidenhen optrykt flere gange, sidst i Bruce H. Kirmmses samleværk *Søren Kierkegaard truffet* (1996), og det er oversat til tysk og engelsk. Man kan slet ikke komme udenom Brøchners righoldige mindeopus, hvis man vil beskæftige sig seriøst med den historiske Kierkegaard. Med sine erindringer om Kierkegaard har Brøchner for altid knyttet sig til sin beundrede ven og læremester. Ikke mindst derfor vil vi gerne vide noget mere om Hans Brøchner.

Da Justus Hartnack i 1966 udgav S.V. Rasmussens monografi *Den unge Brøchner*, kunne han i forordet undre sig over, hvor »forbavsende lidt« der hidtil var skrevet om Hans Brøchner. I dag kunne vi sige: Havde det ikke været for Carl Henrik Koch, vel nok Danmarks fremmeste filosofihistoriker, så var litteraturen om Brøchner ikke kommet meget videre. I sin oversigt over Brøchners venstre-hegelianske filosofi i *Den danske idealisme* (2004) fremstilles indholdet og udviklingen i Brøchners sparsomme forfatterskab i sin historiske kontekst, mens der redegøres for det særlige forhold til den positivistiske elev Georg Brandes i artiklen »Hans Brøchner og Georg Brandes« (1998; optrykt i *Strejftog i den danske filosofis historie*, 2000). En vis forkærlighed for Brøchner har Carl Henrik Koch (i enhed med sin hustru, Vibeke Koch) udvist i de to horisontudvidende udgaver: *Hans Brøchners rejsedagbøger fra årene 1847 og 1852-1853* (1996) og *Hans Brøchners breve til Julie Thomsen fra årene 1846-47 og 1849* (2012). I disse dagbøger og breve belyses ikke kun Brøchners livsverden og åndsform, men også

glimtvist forholdet til Kierkegaard. Endelig er Koch i artiklen »Hans Brøchners forelæsninger om Kierkegaard« (trykt i *Fund og Forskning*, 2008) rykket nærmere den guldgrube, der findes i Det Kgl. Biblioteks arkiver, nemlig de forelæsninger over Kierkegaard fra 1859, som selv Rasmussen (1884-1963) havde forbigået.

Carl Henrik Kochs seneste bog, *Hans Brøchners bidrag til Kierkegaard-receptionen i Danmark* (2016), kan betragtes som det afsluttende højdepunkt i den årelange fremstilling af forholdet mellem Kierkegaard og Brøchner. I sin filosofihistorie skrev Koch, at Brøchner både var »Kierkegaards mest loyale fremstiller i det 19. århundrede og hans skarpeste kritiker« (*Den danske idealisme*, s. 517). Kritikken findes først og fremmest i Brøchners sene skrifter, nemlig i *Problemet om Tro og Viden* (1868) samt i artikelrækken »Det Kristelige og det Humane som Modsætninger i vor Tids Bevidsthed« (*Nyt Dansk Maanedsskrift*, bd. 2, 1871). Kochs nye bog indeholder således Brøchners »loyale« fremstilling af Kierkegaard, når man lige fraregner det omtalte erindringskrift. Det drejer sig om solide tekster, nemlig Brøchners anonyme avisartikel, som blev trykt i *Fædrelandet* kort efter Kierkegaards død, og som ikke siden er blevet genoptrykt, samt Brøchners hidtil utrykte forelæsningsmanuskript fra 1859 med en udførlig fremstilling af Kierkegaards religionsfilosofi. Brøchner optræder i disse forelæsninger som en sand videnskabsmand, og han takker til sidst Københavns Universitet for den i europæisk sammenhæng uhørte forskningsfrihed, der med disse forelæsninger er blevet ham tildelt (s. 188). Ganske vist havde kollegaen, filosofiprofessor Rasmus Nielsen, allerede forelæst over Kierkegaards filosofi, men det viser kun ydermere, at Kierkegaard tidligt blev et studieobjekt på universitetet.

Disse to kildetekster indledes begge med en specifik introduktion og efterfølges hver især af en oplysende realkommentar. Som indledning til hele bogen tegnes en historisk skitse, der viser os Brøchners religionsfilosofiske udvikling, hans venstre-hegelianske (feuerbachske) tematik, den kierkegaardske indflydelse og den af Rasmus Nielsen satte dagsorden: Det var jo Nielsen, der i et slagfærdigt skrift fra 1849 sammenstillede Martensens nysudkomne dogmatik med Kierkegaards pseudonyme eksistensfilosofi i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), og som i den forbindelse – i stærk tilknytning til Kierkegaard – fik adskilt den akademiske teologi (viden) fra den eksistentielle kristendom (tro).

Den debat om forholdet mellem tro og viden, religion og filosofi, det kristne og det humane, som nu udspandt sig, synes at have udstukket den grundtematik, som sidenhen fulgte Brøchner, også i dennes fremstilling af Kierkegaard som 'kristen religionsfilosof'. Ganske interessant indvender Koch mod denne betegnelse, at Kierkegaard snarere må opfattes som »en filosofisk begavet antifilosof, der vendte filosofiens våben mod filosofien selv« (s. 43). Tænk lidt over det! Hvad vil det grundlæggende sige at være filosof?

Brøchner skrev sin mindeartikel, »Om Søren Kierkegaards Virksomhed som religious Forfatter«, under mærket »-r«. Som titlen antyder, og som Koch også gør opmærksom på, så er indholdet af artiklen helt i overensstemmelse med Kierkegaards egen fortolkning i *Om min Forfatter-Virksomhed* (1851). Brøchner finder dog allerede i *Afen endnu Levendes Papirer* (1838) en række grundtemaer for den senere Kierkegaard, mens han i *Om Begrebet Ironi* (1841) ikke kun ser skitsen til *Enten – Eller* (1843), men tillige emner, der senere behandles i det filosofiske hovedværk *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846). Som hos Kierkegaard danner sidstnævnte værk forfatterskabets midterakse, således at de tidligere værker stræber hen mod det kristelige, mens de senere værker taler ud fra det kristelige. Det var Kierkegaards livsopgave at gøre opmærksom på det religiøse, det kristelige, hedder det med skyldigt hensyn til Kierkegaards egen opfattelse. Med *Indøvelse i Christendom* (1850) kommer vendepunktet; hvad Kierkegaard senere skrev under kirkekampen er væsentlig indeholdt i dette værk. Der var intet – med Brøchners udtryk – »overilet« i Kierkegaards kampagne mod det bestående. Kierkegaard blev ikke til sidst en syg eller gal mand, som man dengang påstod, og som flere prominente Kierkegaard-forskere sidenhen har vrøvlet videre om. Brøchners artikel er et stærkt indlæg for sammenhængen i Kierkegaards forfattervirksomhed.

Bogens hovedattraktion er utvivlsomt Kierkegaard-forelæsningerne, som ikke tidligere har været kendt i forskningen. Det er Kochs store fortjeneste at bringe disse forelæsninger for dagens lys. Ikke kun fordi vi her får en paradigmatiske fremstilling af det centrale i Kierkegaards eksistensfilosofi, men også fordi vi med disse forelæsninger drages ind i den konkrete åndshistoriske horisont, som den tog sig ud ved Kierkegaards død. Under titlen »Forelæsninger over den nyere Philosophies Forhold til Christendommen« holdt Brøchner i efterårssemestret 1858 hele 33 forelæsninger, hvor han – som det hed – »historisk-kritisk« gennemgik den aktuelle problemstilling om forholdet mellem tro og viden fra Descartes og Bacon og frem til Heinrich Steffens. I foråret 1859 fulgte endnu 30 forelæsninger, hvor Schellings senfilosofi og Martensens dogmatik er vigtige omdrejningspunkter, men hvor tyngdepunkterne utvetydigt er Feuerbachs adsplittende religionskritik og Kierkegaards hyperdialektiske eksistensfilosofi. Alle disse forelæsninger blev holdt tirsdage og fredage kl. 17-18, i efterårssemesteret for mellem 17 og 22 tilhørere, i forårssemesteret for mellem 14 og 16 tilhørere. Brøchner afslutter hele rækken med oprigtigt at takke sine tilhørere for deres deltagelse:

Den har ikke blot været mig personlig kjær og opmuntrende, men den har været mig et Tegn paa, at Interessen for den Videnskab, jeg har den Ære at foredrage, ikke er uddød, at ogsaa de Studier, der ikke høre til Brødstudiernes officielle Kred, have Dyrkere (s. 188).

Lad os håbe, at bogen således kan udvide Brøchners auditorium.

Koch har ikke meddelt os alle 63 forelæsninger. Fra efterårssemestret får vi de tre indledende lektioner, hvor det almene tema rides op (s. 72-92), og fra foråret får vi indledningsforelæsningen (s. 92-95) samt alle forelæsningerne om Kierkegaard (s. 96-188). Da den 30. og sidste forelæsning er dateret 31. maj 1859, kan vi regne ud, at den 20. forelæsning, hvori Kierkegaard-fremstillingen indledes, må være holdt tirsdag 26. april. Vi følger altså 11 forelæsninger over Kierkegaard, som de blev holdt over fem intensive uger. Ikke uinteressant udkommer Kierkegaards stærke selvfortolkning i *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed* posthumt i denne periode, nemlig 3. maj. I 24. forelæsning, der synes at være holdt 10. maj, må Brøchner pludselig argumentere for sine afvigelser fra mesteren selv. Der er overalt en friskhed i Brøchners fremstilling, der kan virke smittende ind i vor tids akademiske drøvtyggeri.

I 20. forelæsning får vi stikordsagtig skitseret Kierkegaards afgørende bidrag til tro-viden-tematikken, hvilket forelæsningerne vil udvikle nærmere. 21. forelæsning begynder med en almen oversigt over Kierkegaards liv og værk. Den personlige udvikling tegnes fra barndommen, hvor faderens religiøsitet er dominerende, over ungdommens Heiberg-påvirkning, Hegel-studierne, afstanden fra det politiske og den vedholdende kamp for det ideale. Så følger inddelingen af forfatterskabet i en propædeutisk gruppe (1841-46), hvis form er majeutisk-dialektisk; den religiøse meddelelse, hvis form er opbyggelig (især 1847-48), og endelig de kristelig-polemiske skrifter (1849-55). Dette suppleres af et malerisk portræt af den historiske Kierkegaard, tegnet af en mand, som kendte ham, og helt til sidst en besyngelse af Kierkegaard som en sprogets mester, hvis lige ikke er set siden Platon. Denne time i Brøchners auditorium må have været underholdende.

Brøchners konception af Kierkegaard – ligesom i øvrigt også Rasmus Nielsens – bygger først og fremmest på *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*. Således er forelæsningerne 22-23 over eksistenskategoriene en behændig parafrase af dette værk. Forelæsningerne 24-26 er opbygget efter det, man siden har kaldt stadieteorien, og som man i den nyere forskning ikke har kunnet hitte ud af, hvor stammede fra. Stadielæren er krumtappen for Brøchner – ligesom den også var for Rasmus Nielsen! – og det er vel ikke så underligt, når udgangspunktet er *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*. Forelæsning 24 fremstiller det æstetiske og det etiske stadium overvejende i en parafrase af 2. del af *Enten – Eller*. Forelæsning 25 handler om den såkaldte religiøsitet A (skyldsbevidstheden), samt et kort udblik til overgangstadierne ironi og humor. Forelæsning 26 fremstiller den kristelige religiøsitet B (syndsbevidstheden) med inddragelse af *Sygdommen til Døden* (1849) og *Indøvelse i Christendom* (1850), men sandelig også med belæg i kirkekampskrifterne. Den 27. forelæsning fremstiller kirkekampen og dommen over det bestående, idet

denne fremstilling helt ligger i forlængelse af religiøsitet B. Kierkegaards forfatterskab udtrykker hos Brøchner en stærk sammenhæng fra først til sidst.

Forelæsning 28 indeholder så en kritik af Kierkegaard, dels af hans bestemmelse af forholdet mellem subjektivitet og objektivitet, dels i bestemmelsen af det religiøse. Brøchner savner en klarere opfattelse af det etisk-religiøse, gerne, som det senere også var Høffdings tendens, med frisættelse af det human-etiske. Under det hele ligger Brøchners diskussion af Kierkegaards evighedsbegreb, et fokus som også den dag i dag er helt uomgængeligt, hvis man vil forstå Kierkegaard. Forelæsning 29 er en summarisk opsamling af forholdet mellem Feuerbach og Kierkegaard. Når der her stikordsagtigt angives, at en grundtanke hos Feuerbach var »Motsætningen mellem Tro og Kjærlighed«, og at konsekvensen heraf er ateisme, så kunne man virkelig godt savne Brøchners inddragelse af andre værker end *Efterskriften*, her *Kjerlighedens Gjerninger* (1847). I 30. og sidste forelæsning rekapituleres det endelige resultat af forelæsningerne, nemlig at der i den nyere tid står to uforenelige livsanskuelser overfor hinanden, den kristelige og den humane. Brøchner forsøger ikke her at mediere, men afslutter – ganske kierkegaardsk – med opfordringen til, at enhver må gøre sit valg.

Der er meget at hente i disse forelæsninger. Realkommentaren indeholder de nødvendige oplysninger, idet man må gå til *Den danske idealisme* for at få mere omfattende, historisk perspektiv. Kun få gange svigter kommentaren, som når Brøchner henviser til omtalen af Sokrates i Kierkegaards sidste skrift, og vi så får en henvisning til den ellers tankevækkende påkaldelse af Sokrates i *Øieblikket* nr. 10. Dette skrift udkom jo først efter Brøchners død, så mon ikke der tænkes på begyndelsen af *Til Selvprøvelse* (SKS 13,39)? Sådanne småting må imidlertid ikke skygge for, at Koch med denne bog har foræret Kierkegaard-forskningen et spændende materiale og en helt ny begyndelse for dem, der tør gå bag om Georg Brandes.

Tonny Aagaard Olesen

Stig Holting, Bo Alkjær og Oluf Schönbeck (red.): Novembersjæl. En antologi om den unge Johannes Jørgensen. København: Johannes Jørgensen Selskabet, 2016. 284 sider. 285 kr. ISBN: 978-8-7993-3932-7.

Antologien *Novembersjæl* blev i 2016 udgivet af Johannes Jørgensen Selskabet i anledning af 150-året for digterens fødsel. Artiklerne er koncentreret omkring den unge Johannes Jørgensen med hovedvægt på hans konversion til katolicismen og

de deraf følgende biografiske og litterære konsekvenser. Det smukke omslagsfoto af bladløse novembertræer er taget af selskabets formand Stig Holsting, mens det smukke titelord er Johannes Jørgensens eget. I 2006 udgav Johannes Jørgensen Selskabet antologien *Fagerø* i anledning af 50-året for Johannes Jørgensens død. Johannes Jørgensen Selskabet har siden sin start i 2002 udgivet i alt 6 bøger.

Overordnet vil jeg fremhæve initiativet, de forskellige perspektiver, der anlægges på det tidlige forfatterskab og en række spændende resultater. Men jeg har kritik af forholdet til anden forskning og til dele af det redaktionelle arbejde.

Redaktørerne Stig Holsting og Oluf Schönbeck indleder forordet med at konstatere, at Johannes Jørgensen-forskningen var mager i de første mange år efter forfatterens død i 1956, men fortsætter så: »Fra 2006 tegner der sig imidlertid et ganske andet billede, hvortil ikke mindst Johannes Jørgensen Selskabet med sine udgivelser har bidraget« (s. 7). I denne fremstilling af forskningssituationen omkring 2006 fylder Johannes Jørgensen Selskabet for meget og anden forskning for lidt. Af væsentlige værker fra den tid kan nævnes Peer E. Sørensens genudgivelse af Johannes Jørgensens *Essays om den tidlige modernisme* (2001), Yvonne Maria Werners *Nordisk katolicism: katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordiskt perspektiv* (2005 med et kapitel s. 199-215 om Johannes Jørgensen), Teddy Petersens store biografi *Et menneske kommer derhen, hvor det vil* (2006) og Jørgen Nybo Rasmussen *Johannes Jørgensens konversion* (2007). Det hævdes i forordet, at det er »en udbredt opfattelse« (udtrykket bruges to gange), at Johannes Jørgensen fandt fred, da han blev katolik, og at han »kun« var en katolsk digter, der ikke kan interessere et større dansk publikum (s. 7 og s. 9). Jeg genkender ikke de to »udbredte opfattelser«, i alt fald ikke inden for litteraturhistorien, og kan bl.a. henviser til to indsigtfulde nyere præsentationer af forfatterskabet: Johnny Kondrups i *Hovedsporet* (2005) og Henrik Wivels i *Dansk litteraturs historie 1870-1920* (2009). Anden forskning forklejner ikke Johannes Jørgensen Selskabets udgivelser men viser tværtimod, at det placerer sig midt i et aktivt forskningsfelt.

Jeg savner også nogle andre oplysninger. Læserne burde således i forordet have fået klar oplysning om frigivelsen i 2006 af Johannes Jørgensens henvendte 800 dagbøger, og om at dette har været en udfordring ikke blot for bidragyderne til *Novembersjæl*, men for Johannes Jørgensen-forskningen generelt. Nu falder oplysningen blot en passant: »Oftentimes giver han i sine dagbøger udtryk for ...« (s. 8). Uden mere præcis oplysning forstår læserne ikke den forskningsindsats, de bidragydere har præsteret, der har sammenholdt Johannes Jørgensens trykte skildringer i selvbiografien *Mit Livs Legende* (herefter MLL) med de utrykte dagbøger. Læserne forstår heller ikke de komplekse teoretiske problemstillinger, der udløses, når trykt og utrykt konfronteres, og som flere bidragydere giver udtryk for. Det kunne i den forbindelse have været nævnt, at Det Danske Sprog- og Litteraturselskab

arbejder på en kritisk udgave af MLL ud fra den hensigt at »afdække forfatterens autofiktive selviscenesættelse gennem egne justeringer, censureringer og fiktionaliseringer«, og at Teddy Petersen, mens dagbøgerne endnu var båndlagte, havde adgang til dem og angiver at have læst omkring 200 af dem (2006, s. 556).

Magneten, der i større eller mindre grad har suget alle *Novembersjæls* bidragydere til sig, er Johannes Jørgensens *konversion til katolicismen*. Redaktionen kunne have bedt bidragyderne forholde sig til foreliggende forskning om netop dette emne, f.eks. de nævnte undersøgelser af Jørgen Nybo Rasmussen og Yvonne Maria Werner, således at læserne kunne være orienteret om, hvilke nye resultater, *Novembersjæl* bringer. Nybo Rasmussens pjece er kort og overskuelig, og han kommer med den interessante udtalelse: »Det er dog ikke sandsynligt, at dagbøgerne vil give oplysninger, som i større udstrækning vil ændre det billede af konversionens forløb, som de allerede kendte trykte kilder giver« (2007, s. 15). Yvonne Maria Werner er professor i historie i Lund og har specialiseret sig i nordisk katolsk kulturhistorie i 1800- og 1900-tallet. Hendes bog ophæver forestillingen om Johannes Jørgensen som Palle alene i verden, da han konverterede. Han ses i sammenhæng med andre samtidige konvertitter, bl.a. præsenteres hans ven Mogens Ballins omvendeshistorie; der gives et bredt billede af den katolske kirkes position i datidens Danmark, en model for konversion præsenteres, og forskellige konvertit-typer skitseres. Den første fase i Johannes Jørgensens omvendelsesforløb karakteriserer Werner efter modellen som »mission och aversion« (s. 204), hvor »mission« er andres påvirkning (Mogens Ballin) og »aversion« er den kommende konvertits aggression mod sit eget tidligere liv. En positiv tilslutning til den nye tro er der i denne fase ikke tale om.

Redaktionen kunne i øvrigt have sparet bidragydere og læsere for trættende gentagelser, hvis man én gang for alle havde givet en oversigt over centrale data i Johannes Jørgensens omvendelsesproces: *Taarnet* 1893-1894; Europarejse april-november 1894, herunder møde med Jan Verkade i Beuron, med Sophus Claussen i Rapallo og med Mogens Ballin i Assisi; *Bekendelse* december 1894; *Rejsebogen* 1895, osv.

Men nu til de enkelte artikler.

Stig Holstings bidrag er det *religiøst* set centrale, og det begynder og slutter da også med omtale af jesuiterpater A. Brinkmann ved Jesu Hjerter Kirke i Stenogade i København, hos hvem Johannes Jørgensen søgte undervisning med henblik på optagelse i den katolske kirke. Johannes Jørgensen mødte op med en omfattende liste over alle de bøger om katolicisme, han havde læst. Pater Brinkmanns kommentar var denne: »Der er én Bog, jeg forgæves søger i Deres Fortegnelse – det er den katholske Katekismus« (MLL bind 4, s. 57). Stig Holsting citerer nu ikke denne replik, men hans indstilling er den samme. Den røde tråd i hans

artikel er de steder i dagbøgerne, hvor Johannes Jørgensen gør rede for, hvordan han løste sine problemer med katolsk dogmatik: Kirken som Kristi legeme, aflad, pavens ufejlbarlighed, transsubstantiationen, mirakler, helgener, mysterier m.m. For denne strenge dogmatiske linje tæller hverken intellektuel eller æstetisk betagelse. Stig Holsting ser hovedlinjen i konversionen som en vej fra determinisme over panteisme til dogmatik, og han betragter dagbøgerne som »nødvendige til at afveje erindringsbøgernes autenticitet« (s. 126). Han polemiserer mod de mange »mere eller mindre seriøse udlægninger af Alvoren bag hans [Johannes Jørgensens] handlinger« og medgiver, at Johannes Jørgensen selv i MLL har fremstillet sin omvendelse, så det »for de fleste danskere [vil] fremstå ubegribeligt, at den danske folkekirkelighed ikke var ham nok« (s. 120). Stigs Holstings artikel er et vægtigt bidrag til omvendeshistorien; men det skal siges, at »den røde tråd«, som her er fremlagt, har jeg først fundet efter adskillige gennemlæsninger. Artiklen ville have vundet ved, at fokus blev rettet mod de dogmatiske kernepunkter og alt andet skåret væk.

Umiddelbart efter Stig Holstings artikel følger Sven Hakon Rossels »Johannes Jørgensens konversion. *Belyst gennem Rejsebogen, Mit Livs Legende og Vor Frue af Danmark*«. Sven Hakon Rossel benytter ikke de frigivne dagbøger, men holder sig til de i hans titel nævnte trykte værker. Han finder, at Johannes Jørgensen nåede frem til sit religiøse standpunkt gennem to samvirkende kræfter: sine egne teologisk-psykologiske argumenter og sin vished om Guds nåde (s. 191). Sven Hakon Rossels synspunkt har meget for sig, men den kronologiske beretning og den refererende og kommenterende gennemgang af de valgte tekster kunne være erstattet af korte indledende handlingsreferater af de valgte tekster efterfulgt af grundig analyse af centrale teksteksempler. Interessant er karakteristikken af *Vor Frue af Danmark* som »dansk litteraturens eneste katolske samfundsroman« (s. 190, et citat fra W. Glyn Jones). Sven Hakon Rossel slutter med at placere MLL som, trods visse irriterende elementer, et »enestående værk i dansk litteratur og samtidig et hovedværk i den internationale bekendelseslitteratur på linje med Augustinus' *Confessiones*, Rousseaus *Les Confessions* og Strindbergs *Tjänstekvinnans son*« (s. 191). Enig.

»Profeten og novembersjælen« af Johan Christian Nord handler om filosofien Arthur Schopenhauers betydning for Johannes Jørgensens omvendelse. Nord har tidligere behandlet emnet, men har først med denne artikel kunnet inddrage dagbøgerne. Artiklen er veldokumenteret, velkomponeret og dertil uhyre velskrevet. Hovedsynspunktet er, med et citat fra 1895 af Johannes Jørgensen selv: »Schopenhauer er den nye Tids Profet for *Tilbagevejen til Gud*« (s. 85). Nord gennemgår overbevisende de forskellige faser i denne tilbagevej: tilslutning til en metafysik, retfærdig lidelse, livsfor nægtelse, kristendommens dogmer (i forenklet gengivelse

af Nords fremstilling). Nord kan ud fra denne udviklingslinje tilbyde en alternativ tolkning af den filosofiske ungdomsroman *Livets Træ* (1893). Den viser ikke blot en udvikling fra livsberuselse til livsfornægtelse, men peger for den årvågne læser på »en understrøm i romanen«; herved »åbner forfaldshistorien sig som en digterisk fremstilling af et menneskes *lykkelige* vej gennem lidelsen, ud af verden og ind i Schopenhauers salige intethed« (s. 93). En »novemberforløsning« kalder Nord denne position. *Rejsebogen* (1895) ses som afsked med Schopenhauer, der dog fortsat anerkendes som vejviser til kristendommen. Kun i slutningen af sin artikel kunne Nord have forklaret sig bedre. Han peger på, at MLL indledes med Schopenhauers retfærdighedslære: »at Enhver har det, som han fortjener at have det, og at i alt, hvad der vederfares En, sker En kun Ens Ret« (MLL I, s. 9). Men Nord finder, »Gud ske tak og lov« kommenterer han, at Johannes Jørgensen ender som en mild og modnet novembersjæl (s. 115), idet han afslutter hele livslegenden med digtet »Den anden Time«. Nord burde her have præciseret, at »den anden time« er tidspunktet for forbøn for de døde, som – *retfærdigt* – befinder sig i skærsilden, men gennem menneskers forbøn kan håbe på *nåde*. Det er denne forbøn, digtets jeg beder om, når han engang har udtjent og lagt sin pen fra sig: »da tænk paa mig, som lider / og efter Lyset traar«. Nord kunne have tilføjet, at Johannes Jørgensens enkle, firelinjede og rimede strofe bidrager til den milde og afklarede stemning.

Artiklen »O Herre!« af Oluf Schönbeck er også på højt niveau. På en af de første sider bringes et dagbogscitat fra 1882: »O Herre! sig mig, hvad Nytte er jeg til? Jeg er svag, jeg er dum, jeg er grim: Herre! Herre! (...) O Herre! Herre! Hjælp mig!« (s. 253). Oluf Schönbeck spørger:

Er der tale om en reel påkaldelse af himmelske magter, dvs. en religiøs sproghandling af rituel karakter, en faktisk tiltale af tænkte nærværende eller fraværende instanser, dvs. en apostrofe? Er det en litterær kliché? Eller er eksemplet i højere grad en form for emotiv ytring, en eksklamation? (s. 255).

Schönbeck svarer, at spørgsmålene må besvares ud fra teorier om relationen mellem sprog og mennesket som sprogbruger. Mit litterære hjerte glæder sig. Artiklen er dog kun »Et forstudie«, hvori introduktion af teorierne fylder mere end analysen af Johannes Jørgensens tekster. Men tak trods alt for introduktionen og den nyttige litteraturliste.

Henrik Wivels overraskende påvisning af ligheder mellem de to hovedmodstandere Georg Brandes og Johannes Jørgensen er både veldokumenteret, morsom og tankevækkende. De ligner hinanden, påviser Wivel, i stort og i småt: de lance-

rede begge store internationale strømninger, som de siden vendte sig fra, de skrev statusværker om egen indflydelse, de skrev erindringer, de var internationale i ud-syn og engagement, de var erotiske forførelere, de var behængt med medaljer, de var indstillet til nobelprisen, de hædredes med fakkeltog, de var ensomme martyrer, de identificerede sig med de store personligheder, de skrev om, henholdsvis helte og helgener, de havde begge »en æstetisk og ‘poetologisk’ tilgang til kristendommen« (s. 80). Wivel gør herunder opmærksom på Georg Brandes’ æstetiske fascination af den katolske kirke (s. 79 ff.; jeg tillader mig at bemærke, at Henrik Wivel ikke synes et kende min artikel »Georg Brandes og den katolske kirke« i Olav Harsløf (red.): *Georg Brandes og Europa*, 2004). Wivel understreger, at det ikke er hans hensigt »at kristne Georg Brandes eller at afkristne Johannes Jørgensen« (s. 82), men han finder, at det er en kliché at stille dem op som afgørende modsætninger, fordi de mødtes i en æstetisk, romantisk tilgang til kunst. Jeg er ikke enig med Wivel i alle hans mellemregninger, men han har afgjort en pointe i, at litteraturhistorien ville vinde ved at være mere nuanceret. Wivel slutter af med at påpege, hvad han opfatter som et paradoks, at såvel Georg Brandes’ som Johannes Jørgensens status grunder sig på de første 10-15 år af deres forfatterskaber, mens deres »sen-værker« er »det egentlige hos dem begge« (s. 83). Det er ikke noget paradoks. Vil-kårene for kunstnere og andre offentlige personer er, at de huskes for de værker og de handlinger, *der slog igennem*. Hvad der er »egentligt« kan i øvrigt diskuteres.

Bo Alkjær undersøger forholdet mellem Johannes Jørgensen og Knut Hamsun. Han starter med det »traume«, Knut Hamsun skabte for litteraturhistorien med sin tilslutning til nazismen. Det fik bl.a. konsekvens for Emil Frederiksen’s biografi: *Johannes Jørgensens Ungdom* (1946), her »leder man forgæves efter Hamsuns navn. Jørgensens anmeldelse af *Sult* i 1890 er ikke omtalt« (s. 216; det første er nu ikke rigtigt; ved stikprøver fandt jeg Hamsun nævnt tre gange; der er ikke register i bogen). Bo Alkjær sætter sig for at undersøge, om Johannes Jørgensen havde et »Hamsun-traume«, og han vil i det hele taget »råde bod på en mangel i de biografiske og litte-raturhistoriske behandlinger af Johannes Jørgensens ungdomsvenskaber« (s. 215). Hans artikel forudsætter en enorm arbejdsindsats: Først gennemgår han de hidtil trykte kilder om Jørgensen og Hamsun, så gennemgår han »med tættekam« dagbø-gerne 1888-1896, udvalgte datoer og herefter årene 1940-1952 samt breve fra an-dre kilder. I de utrykte kilder finder han en række supplerende beskrivelser af Knut Hamsun og Johannes Jørgensens venskab, når de i ungdommen mødtes privat eller blandt vennerne på Café Bernina (den såkaldte »Berninaboheme«). Derimod finder han hverken det ene eller det andet sted ret meget om det senere forhold mellem de to. Johannes Jørgensen brød sig ikke meget om materialismen i Knut Hamsuns forfatterskab efter *Sult*, han tog i et brev afstand fra Hamsuns nazisme, men kom med små venskabsyttringer om og til ham på sine gamle dage. Et Hamsun-traume

synes han ikke at have haft. Bo Alkjær har den meget interessante betragtning, at dagbøgenes kildeværdi ofte er *mindre* end MLL's. Der er i dagbøgerne overvægt af »narcissistisk klynk«, »fremmedfølelse« og »kompenserende foragt«. »Det vil sige, at manglende positiv omtale af begivenheder og personer i dagbøgerne ikke har nogen kildeværdi – i modsætning til den offentlige selvscenesættelse i selvbiografien« (s. 228). Alkjær skal i øvrigt have ros for at bringe hele Johannes Jørgensens begejstrede anmeldelse af *Sult*, og ris for ikke at henvise til Teddy Petersen, der før ham har suppleret de trykte kilders billede af Knut Hamsuns og Johannes Jørgensens ungdomsvenskab med træk fra dagbøgerne.

To artikler handler om Johannes Jørgensen og Sophus Claussen. Bo Hakon Jørgensen begynder sin, »Den ene symbolisme?«, således: »En mærkelig kvalme ledsager ordet 'symbolisme'. Det klirrer af fortrængning og religiøs kompensations« (s. 27). Kvalmen, som kommer igen et par gange i artiklen, må stå for Bo Hakon Jørgensens egen regning. Hans pointe er, at der eksisterer to slags symbolisme, Johannes Jørgensens »transcendent«, som fremkalder kvalmen, og Sophus Claussens »human«. Den første henviser ikke blot til en opfattelse, der er Bo Hakon Jørgensen imod, men ødelægger ifølge ham også begrebet »symbolisme«. Den ideale symbolisme »søger som udgangspunkt betydning, men ikke en fastslået. Det er stemningen af betydning, som symbolet dækker. Men i det øjeblik den låses fast på en eksisterende overbevisning, er det forbi med symbolets tegn-værdi« (s. 29). Det er det, der er galt med Johannes Jørgensen. Ikke blot henviser hans symbolisme til »en eksisterende overbevisning«; den henviser også til noget »bogstaveligt«, »konkret« og »kropsligt«; begreberne glider, og en konklusion kan udformes sådan:

Derfor fristede katolicismens faktiske Kristus Jørgensen mere end protestantismens ordbårne tro. (...) Det var de kropslige tilbøjeligheder, der var Jørgensens problem, og han måtte have hjælpen mod dem i en kropslig faktisk tro, den katolske tro, der gennem paverne gennem håndspålæggelser siden apostlen Peter konkret når ned til Jesus og har håndkontakt med hans omgangsfæller (s. 30).

Artiklen bygger helt igennem på sådanne begrebsglidninger og påstande, også i digtanalyserne. Jeg må indrømme, at jeg står af.

Ove Kreisbergs »Digtervenner« er en veldokumenteret og klart skrevet undersøgelse af venskabet mellem Johannes Jørgensen og Sophus Claussen. Hensigten er at gøre op med en litteraturhistorisk myte: »Efter syv års venskab og fælles kamp for en ny symbolistisk litteratur bryder venskabet sammen (...) Mødet i Rapallo er blevet gjort til det store vendepunkt. Og myten siger, at de først gen-

forenedes i venskab 30 år efter« (s. 41). Ove Kreisberg har studeret de frigivne dagbøger, Sophus Claussens notesbøger og brevvekslingen mellem de to og kan overbevisende demonstrere, at venskabet har været langt mere nuanceret både før og efter Johannes Jørgensens konversion. To smukke citater som eksempel: Johannes Jørgensen til Sophus Claussen 1894: »Kære Ven, vi er som Jordens to Poler; vi peger hver mod sin Himmel. Men det, der forbinder os, er Jordens Axe«. Sophus Claussen om Johannes Jørgensen 1927: »Men jeg har elsket vor Ven for hans Streghed og ikke hans Svaghed« (s. 56).

Erik Skyum-Nielsen vil med sit bidrag »Fra Vers til Bekendelse via Taar-net« argumentere for, at Johannes Jørgensen »forlod symbolismen og den tidlige modernisme, samtidig med at han ankom«. Påstanden søges underbygget »ved iagttagelser i hans tidlige lyrik« (s. 16). Det lyder jo spændende; men jeg er af forskellige grunde ikke overbevist. Der mangler en klar definition af begreberne »symbolisme« og »modernisme« og ikke mindst af forskellen på dem. Symbolisme er i Erik Skyum-Nielsens fremstilling snart et civilisationskritisk brud med materialismen, snart udtryk for et jugs disharmoniske forhold til socialiteten og snart lukket æstetik; desuden regnes med Johannes Jørgensens »afart af symbolisme« (s. 19). »Modernisme« defineres ikke (Johnny Kondrup og Peer E. Sørensen giver gode arbejdsdefinitioner i de tidligere anførte værker). Karakteristikken af *Vers* (1887), af *Stemninger* (1892) og af *Bekendelse* (1894) hviler på et meget spinkelt grundlag, to digte fra hver samling; man kan diskutere, hvor repræsentative de er, og det står ikke ganske klart, hvad det er, de skal repræsentere. Mest intenst læses »Vinterskumring« fra *Bekendelse*. Erik Skyum-Nielsen finder i digtet en virkelighedsbeskrivelse (»fænomenverden«), der ophæves gennem dets stemning (frembragt gennem gentagelse og rytme).

Fænomenverdenen er allerede fra begyndelsen opladet med hemmelig betydning. Digtets implicitte påstand er den, at verden er dyb. Kun flade ånder fatter det ikke, for nu at citere Johannes Jørgensens af Nietzsche inspirerede programatiske essay om symbolismen (s. 20 f.).

Her er det betydningsopladningen, der er »symbolisme«. Så langt kan jeg følge med, selv om jeg er uenig i en række detaljer undervejs og savner tolkning af centrale udtryk i digtet som himmelblomstens korte voksetid og død, lysets og violinernes sorg og deres fælles blodige sår. Lad det ligge. Men jeg forstår ganske enkelt ikke det ræsonnement, hvormed Erik Skyum-Nielsen ser digtets skønhed ophæve dets ærinde: »Troen på digtets æstetiske selvtilstrækkelighed står i konflikt med tekstens påståede ærinde: at afdække en på én gang fysisk og sjælelig sandhed. Digtet kalder egentlig på sit eget dementi« (s. 21).

Hvad er »ankomst«, og hvad er »afsked« med symbolismen her? Findes de frem-analyserede træk bare i dette ene digt? Jeg er ikke i tvivl om, at Erik Skyum-Nielsen har fat i noget væsentligt, men det er ikke tilstrækkeligt tydeligt og præcist forklaret.

Erik Skyum-Nielsen får ikke som Bo Hakon Jørgensen kvalme over Johannes Jørgensen; han er tvært imod vred på litteraturhistorien, som i behandlingen af Johannes Jørgensen har været »urimelig hård«, »urimeligt fortegnet« og er fuld af forsøg på at »latterliggøre, reducere eller simpelt hen glemme Jørgensen« (s. 13 og 14). Det er vist som den »udbredte opfattelse« i forordet det, man kan kalde »stråmænd«, dvs. selvopfunde synspunkter, som man så argumenterer imod.

En god variation giver Henrik Denman med artiklen »En skånselsløs polemiker«. Biskop Johannes von Euch besluttede i 1898 at udgive et nyt katolsk tidsskrift, *Katholiken*, til oplysning om den katolske kirke i Danmark. Johannes Jørgensen valgtes til redaktør; men hans stærkt polemiske artikler fik biskoppen til i 1902 at lukke bladet. Johannes Jørgensen beklagede da sin stil. Den kloge Pater Brinkmann gav ham som bod 10 års forbud mod at indgå i polemik. Teddy Petersen har behandlet Johannes Jørgensens journalistik i *Katholiken* og karakteriserer den som »ét stort aggressivt angreb på alle, der udtrykte kritik af katolicismen« (s. 194). Henrik Denman citerer denne konklusion og mener, at den er for snæver. Hans egen hensigt er at vise, at Johannes Jørgensens artikler, trods deres polemik, kan ses som indlæg i en *værdikamp*. Hovedhensigten med denne er at bekæmpe kulturradikalismen; det sker ved angreb på gamle meningsfæller, herunder naturligvis Georg Brandes, men hovedfjenderne bliver, vurderer Henrik Denman, *Politiken* og *Kristeligt Dagblad*. Oplysende er Henrik Denmans redegørelse for de værdier, Johannes Jørgensen *går ind for*, først og fremmest *katolsk socialpolitik*, inspireret af »arbejderpaven« Leo XIII's rundskrivelse *Rerum novarum* (1891), jf. ovenfor karakteristikken af *Vor Frue af Danmark* (1900) som »dansk litteraturs eneste katolske samfundsroman«. (Det kunne i øvrigt være interessant at sammenligne denne roman med Martin Andersen Nexø's *Pelle Erobreren* (1906-1910). Et nyt forskningsfelt åbner sig: Fiktiv socialpolitik omkring 1900).

Min konklusion: Jeg har fremlagt en del indvendinger mod *Novembersjæl*. Det skal ikke overskygge min overordnede positive vurdering, at Johannes Jørgensen Selskabet med denne bog har bidraget væsentligt til Johannes Jørgensen-forskningen og dynamikken i denne.

Pil Dahlerup

Monica Wenusch: »... *ich bin eben dabei, mir Johannes V. Jensen zu entdecken ...*«. *Die Rezeption von Johannes V. Jensen im deutschen Sprachraum*. Wien: Praesens Verlag, 2016. 331 sider. 28 euro. ISBN: 978-3-7069-0901-3.

Afhandlingen her, af Monica Wenusch, der er lektor ved universitetet i Wien, drejer sig om, hvordan Johannes V. Jensens forfatterskab blev reciperet i det tyske sprogområde. Et bidrag altså til forskningsgebetet »internationale Wechselbeziehungen«, hvortil jo også hører, hvordan *in casu* Jensen selv reciperede tysk-østrigsk litteratur, og hvordan dette ad den vej indvirkede på dansk kulturelt liv. Passende nok stiller Monica Wenusch et yderligere bind i udsigt, der vil tage sig af den side af sagen. Det vil komme til at beskæftige sig med tre store, klassiske skikkelser inden for den tyske litteratur, som i tur og orden fascinerede og inspirerede Jensen: Nietzsche, Heine og Goethe, men formentlig også med en række mindre fremtrædende, mest samtidige navne, som han gennem årene beskæftigede sig med og gjorde sine landsmænd opmærksom på.

Titelcitaterne stammer fra et brev af 14. januar 1912 fra Rainer Maria Rilke til Hedwig Fischer, berlinerforlæggeren Samuel Fischers hustru. Praesens-forlagets skik med titelcitater til sine Jensen-relevante udgivelser går tilbage til tekstsamlingen »*Ich habe deine wilde, unheilbare Sehnsucht gespürt ...*« (2005) og forskningsantologien »*Gelobt sei das Licht der Welt ...*« (2007). Men allerede i 1907 fremkom på Fischers forlag Johannes V. Jensens novellesamling »*Die Welt ist tief ...*«, en Nietzsche-reference, som måske var mindre heldigt valgt, da Darwin-inspirationen jo på det tidspunkt havde eroderet forfatterens oprindelige fascination af overmenneskefilosoffen.

Samuel Fischer spiller en afgørende rolle ikke blot i historien om Johannes V. Jensens 30-årige succes på det tyske bogmarked, hvad Monica Wenusch detaljeret dokumenterer, men også, sammen med især kollegaen og konkurrenten Albert Langen i München, for den »moderne« skandinaviske litteratures europæiske fremgang i almindelighed. I Fischers stald befandt sig i 1907, da Jensen gjorde sin entré, allerede Herman Bang, som han året før havde opført sig utilgiveligt over for, og Peter Nansen, som omtrent samtidig var blevet hans kontaktperson på Gyldendal.

Festen sluttede i 1936-37. Efter Samuel Fischers død i 1934 chikanerede nazisterne det »jødiske« forlag og fremtvang en reorganisering, så svigersønnen Gottfried Bermann-Fischer flyttede til Wien, hvor *Dr. Renaults Versuchung* udkom, mens forretningsføreren Peter Suhrkamp forblev i Berlin, hvor *Gudrun* udkom.

Eftersom Johannes V. Jensen dermed stort set gled ud af det tyske markedes bevidsthed, må Monica Wenusch indledningsvis genopfinde ham, via et »Leben-und-Werk«-kapitel, der ud over de faktuelle oplysninger overvejende baseres på ekspansionsmotivet, rejsen fra indeklemtheden i det isolerede Himmerland ud ad *the long trail* til den store, mangfoldige, af modernitetens dynamik prægede verden. Det er netop teknologifascinationen, udviklingstænkningen, Amerika-begejstringen, der skaffer ham beundrere, men dog også eksotismen, herunder storbyen-som-jungle-forestillingen. Hertil kommer den stadige insisteren på det mytiske, sprængningen af tid-og-rum-kategorierne. Også den energiske stil og den billedskabende evne gjorde Jensen interessant for tyske læsere. Lyrikken forblev imidlertid uoversat, bortset fra at Julia Koppel, den flittigste Jensen-oversætter, forsøgte sig med »Beim Frühstück«.

Til den oversigtlige præsentation knytter sig et mindre, men vigtigt afsnit om Jensens forhold til det tyske ideologiudbud. Monica Wenusch refererer til megen forsknings trang til at udlægge f.eks. modsætningen romansk/germansk med tilhørende tankemønstre som »ideologisch bedingt« og afviser, at modsætningen implicerer eller relaterer sig til en affinitet til eller sympati for nazismen. »Generell ist festzustellen, das sich Jensen explizit von jeglichem faschistischen Gedankengut distanziert«. Tværtimod tager han i mange sammenhænge umisforståeligt afstand fra sådanne forestillinger. Hans racefunderinger er udtryk for en i tiden almindelig udbredt antropologisk interesse; skønt ofte inspireret af videnskabelig litteratur er de af poetologisk, mytisk art. Dokumentationen rækker fra Nietzsche-opgøret omkring 1900, via en række markante formuleringer i *Introduktion til vor Tidsalder* (1915) og Walther Rathenau-artiklen (1922), frem til den berømte redegørelse i *Æstetik og Udvikling* (1925) for valget af triskelen som bomærke, som blev gentaget under den vrængende overskrift »Hagekorset« i en tryksag fra 1938. På samme linje er hans holdning i en kontrovers i 1933 med det tyske gesandtskab, som afhandles i anden sammenhæng.

Johannes V. Jensens optræden på det tyske bogmarked knytter sig som nævnt til det i 1886 grundlagte Samuel Fischer Verlag. Fischer var forretningsmæssigt sine forfattere en god mand og knyttede dem til sig også personligt. Således også i Johannes V. Jensens tilfælde. Ud over de 25 titler han bragte på markedet, gerne i flere oplag, med nedgang i frekvensen efter 1929, lod han en længere række Jensen-tekster, bl.a. to hele romaner og størsteparten af *Skovene*, indgå i sit tidskrift *Die neue Rundschau* (hvis oplag toppede i 1913 med 12.000 eks.).

Oplagstallene, imponerende høje i mange tilfælde, siger måske endnu mere om Jensen-værkernes udbredelse end selve antallet. Fischer lagde ud med 2.000 eks. for de første par bøger, *Die Welt ist tief* og *Madame D'Ora*, som imidlertid nåede

op på 11.000, resp. 10.000 eks. *Exotische Novellen* landede på 16.000, *Der Gletscher* på 29.000 og *Dolores und andere Novellen* på 52.000 eks.

Den litteratursociologiske eksercits blotlægger også divergenser for essay- og novellebindenes vedkommende mellem de danske titler og de modsvarende tyske. F.eks. omfatter *Mythen und Jagden* (1910) 31 tekster fra de fire mytesamlinger 1907-10, plus tyrefægtningsskildringen fra *Den gotiske Renaissance*, som altså således forvandles fra reportage til myte. *Olivia Marianne*, tredje bind af de eksotiske noveller, er på tysk udvidet med tre tekster, bl.a. »Schwarz aus Weiss«, en almanaktekst, aldrig optrykt på dansk, men altså i Tyskland bragt i fint selskab. Skræddersyet til det tyske marked er også *Dolores und andere Novellen* (1914), *Der Monsun und andere Tiergeschichten* (1925) og *Mr. Wombwell. Erzählungen* (1936). Peter Suhrkamp insisterede over for Himmerlandshistoriernes ophavsmand på dette »Mr.«, men just »Wombwell« iscenesætter jo også den moderne verdens indbrud i hverdagslivet i den tilbagestående egn.

Venskabsforholdet mellem Fischer og Jensen, der også kom til at omfatte ægtefællerne, bliver i bogen kortlagt på basis af såvel trykte som utrykte kilder (især arkivalier i Det Kgl. Bibliotek, Deutsches Literaturarchiv Marbach, samt S. Fischer Verlag). Det var Peter Nansen, der i 1904-05 formidlede kontakten. Mange vigtige oplysninger stammer fra Hedwig Fischers korrespondance med ham. Selskabelighed i forlæggervillaen i Berlin-Grunewald gav Jensen lejlighed til at møde tyske kolleger og kulturpersonligheder, bl.a. Walther Rathenau, på hvis anbefaling han sidst i 1908 kunne besigtige fabrikker i Schlesien. I det nyåbnede Berliner Eispalast løb han på skøjter med fru Fischer, der i øvrigt havde et sikkert blik for hans »künstlerische Originalität und Qualität«. Hun erindrer: »er kam ja öfters, manchmal begleitet von seiner mütterlichen Frau Else«. Hun var bl.a. med ved denne lejlighed, hvor der blev »gebummelt« i »Saus und Braus«.

Et særligt moment i relationen er Samuel Fischers (mislykkede) forsøg på at forsoner Jensen og Bang, hvilket giver Monica Wenusch anledning til en mere omfattende gennemgang af forholdet mellem de to forfattere. Afsnittet er en sidegevinst, som man gerne indløser. Det spænder fra det første (og eneste) møde i 1900 (udførligt skildret af Bang i et brev samme dag til Fritz Boesen og af Jensen i et 1929-brev til Christian Houmark), via »selve sagen« (der også gav genlyd i tyske anmeldelser etc.), til brevene mellem Jensen og Bang sidst i 1908, hvor Fischer satsede på, at de skulle mødes 13. december, hvad Bang pga. sygdom afviste med skriftlig begrundelse i brev af 11. januar 1909. Brevene blev, betegnende for den tyske interesse på lang sigt for de to danske forfattere, fremlagt af Ulrich Lauterbach i hans 1937-bog om Bangs impressionisme og atter i en tysk avis 12. december 1950, jf. »Johannes V. Jensen på krigsstien. Et brevudvalg med kommentarer«, *Danske Studier* 2007, specielt s. 133 f. og tilhørende noter. Monica Wenusch har

gennem profileringen af ægtefællerne Fischers indsats givet historien sin endelige fremstilling.

Else og Johannes V. Jensen deltog i forlagets 25-års jubilæumsfest 22. oktober 1911, hvor der blev tid til en snak med Karl Vollmoeller om den påtænkte dramatisering af *Madame D'Ora*. De var på besøg igen en uges tid i februar 1912, hvor Jensen ved et bal dansede »wie ein Knabe«, ifølge et brev fra fru Fischer til Nansen. Og i december er Berlin første stop på den anden Orientrejse, skildret i *Introduktion til vor Tidsalder*, der egentlig skulle udkomme først hos Fischer, som da også lod nogle afsnit fremkomme i *Die neue Rundschau*. Korrespondancen om *Unser Zeitalter* gør det klart, at Jensen forretningsmæssigt hægede om sine retigheder; han ville have honorar som for et originalt tysk arbejde.

Monica Wenusch dokumenterer en række senere besøg, tilsyneladende af nærmest rutinemæssig karakter. Det sidste besøg fandt sted i 1932, da Jensen talte i Berlin ved en Goethe-fejring. Året efter fandt det sammenstød med det tyske udenrigsministerium sted, der gav Jensen et førstehåndsindblik i nazismens vilje til at regulere kulturlivet ned i detaljen (han havde på bopælen afvist en tysk journalist med henvisning til den nazistiske censur, en myndighedsrepræsentant anmodede ham i breve om at besinde sig eller droppe de tyske kontakter, og også forlaget blev truet). Men forlagskontakten bestod, vel frem til 1942, hvor Peter Suhrkamp ytrede interesse for at lade *Kvinden i Sagatiden* oversætte. En nyoversættelse af *Den lange Rejse* turde han derimod ikke binde an med, så lidt som Samuel Fischer havde turdet binde an med en udgivelse af Jensens *Gesammelte Schriften*, en forlagsspecialitet, som andre skandinaviske forfattere i folden havde nydt godt af.

Det påfølgende udblik over Jensen-receptionen i tyske litterære tidsskrifter og dagblade fokuserer på repræsentative udsagn, med hovedvægt på etablerings- og kulminationsfaserne, fra 1907 og ind i 1920'erne. Jensen gives plads i en særlig liga blandt skandinaviske forfattere og opfattes gennemgående som en fornyer af europæisk format. Som plus-egenskaber nævnes vitalitet og plasticitet, autenticitet og suverænitæt, f.eks. hvad angår eksotiske skildringer. Jensen prises for sin energiske bejaelse af moderniteten og sin pointering af maskinernes kraft og skønhed. Han omtales af kritikeren Walter Behrend (i *Die Hilfe*, 1912) som »der stærkste Epiker der modernen Menschheit« og som et geni, modsat f.eks. Edith Nebelong, denne »talentierte Mittelmässigkeit«! Kraften lægger sig oven i den fra J.P. Jacobsen arvede følsomhed.

Især får *Der Gletscher* roser med på vejen. Ludwig Ullmann anfører i 1911, at urtidsskildringen indfanger nutiden ved på modernistisk vis at være foran den; i sandhed en ekspansion i tid og rum. Om Amerika-romanerne skriver Paul Fechter, at de forener kunstnerisk og journalistisk mesterskab. Ferdinand Bulle repræsenterer

terer et sjældnere, forbeholdent synspunkt. Jensen er mere journalist end digter, han tenderer imod det overfladisk-banale, savner organ for »det sarte, rolige, drømmeagtige«.

En særlig interesse knytter der sig naturligvis til den nøjere art af tysksprogede skribenters Jensen-reception. Det er Jensen, der – som en modernere Jacobsen – så at sige fører interessen for skandinavisk litteratur ind i en ny fase. Undersøgelsen registrerer interesseytringer og punktuelle påvirkninger hos en længere række skribenter, samt egentlig produktiv reception hos fire forfattere, som helles egne, grundige kapitler (s. 166-309, præcist halvdelen af bogen).

Først de »begrænsede« nedslag. Det er generelt påfaldende, at mange skribenter hurtigt efter 1907 refererer til Johannes V. Jensen som »kendt« i den læsende almenhed, så de kan bruge ham til sammenligning og som værdimål (»à la Jensen«). Notater i breve og dagbøger vidner også om en høj grad af opmærksomhed, f.eks. hos Arthur Schnitzler og Rainer Maria Rilke (hvis hjerte dog fortrinsvis bankede for Jacobsen). Hermann Hesse fremhæver i sin anmeldelse af *Mythen und Jagden* især Jensens eksotisme og refererer i øvrigt ofte til ham i bedømmelser af andre, som f.eks. i en omtale af Hans Morgenthalers *Matahari. Stimmungsbilder aus den malayisch-siamesischen Tropen*. Kurt Tucholsky, der allerede i 1913 ønskede Jensen med i en (ikke-realiseret) årbog, udbreder sig i 1918 i et brev til kæresten Mary Gerold, som han samtidig forærede *Die Welt ist tief*, om »Louison«, med dvælen endda ved de frække steder. I 1927 besøgte han Jensen i København, hvilket resulterede i et interview i *Vossische Zeitung* (på dansk i *Udvalgte skrifter*, 1976, s. 125-27), med markante udsagn især om Walt Whitman og Rudyard Kipling – samt om rejsebogsforfatteren Arthur Holitscher, hvis Jensen-begejstring ikke resulterer i separat omtale af ham fra Monica Wenuschs side.

I kapitlet omtales også Thomas Mann, der satte Jensen højt, men mest refererede til de kulturkritiske tekster. F.eks. citerer og kommenterer han *Unser Zeitalter* i *Betrachtungen eines Unpolitischen*. Under læsning af *Dr. Renaults Versuchung* bemærker han energien, men mener dog at have gjort det bedre selv!

Filosoffen Ernst Bloch refererer i sine litteraturteoretiske tekster ofte til Jensen, især til Amerika-romanerne, og især hvad angår stilen og de tematiske modsætnings- og modsigelsesfigurer. Hos Walter Benjamin er det én tekst, »Arabella«, der har fordret opmærksomhed. Med en hashhunds sensibilitet har Monica Wensch fundet frem til et »Arabella«-citat, som i »Haschisch in Marseille« griber ind i tankegangen, og som også er på spil i »Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit«. Spidsfindigt, ja, men er det »påvirkning«? Anderledes hos Heimito von Doderer, der gennem 40 år regelmæssigt refererer til Jensen, uden at talen dog er om, hvad Monica Wensch kalder produktiv reception – skønt han er »mein Dichter«! Især nævner von Doderer *Unser Zeitalter*.

Produktiv reception foreligger som nævnt hos fire digtere, som mildt sagt ikke får samme kvantitative opmærksomhed: Heinrich Hauser (5 sider), Franz Kafka (21 sider), Bertolt Brecht (42 sider) og Robert Müller (76 sider).

I Hausers tilfælde er Johannes V. Jensen på spil i den posthumt fremkomne roman *Gigant Hirn* (1958), om en menneskekonstrueret hjerne, der på samme vis som det jødiske Prags Golem-figur kommer ud af kontrol. Hauser henviser eksplis- cit til homunculusen i *Kongens Fald*. Hos Jensen bringer Mikkels fuldmandssnak Carolus på bålet, hos Hauser overtager giganthjernen faktisk magten, hvilket aktua- liserer en moralproblematik. Det er tilsyneladende kun i dette ene Hauser-værk, at Jensen er så markant til stede. En kvittering vel for den 1930-præsentation af ham, som fremkom ikke blot i *Politiken*, men også i *Die neue Rundschau*.

Hos Kafka indkredser Monica Wenusch markante Jensen-spor i to værker, den uafsluttede roman *Der Verschollene*, som Max Brod udgav med titlen *Amerika*, og så (selvfølgelig) fortællingen »Die Verwandlung«; spor nemlig efter henholdsvis »Lille Ahasverus« og »Kondignogen« (svagt suppleret af »Myggene«).

Påvirkningen lokaliseres til to af romanens seks kapitler, og fokuspunkterne er det valgmøde hos Kafka, hvori Karl Rossmann deltager, over for den arbejder- demonstration hos Jensen, som Leos far overværer, samt hos Kafka historien om Theresa over for skildringen hos Jensen af Leo og Maryas tur gennem New Yorks labyrint. Der er også parallelitet mellem de respektive indvandrerhistorier (Karl kaldes endda i førsteudkastet Leo). Situationerne gøres til genstand for indgående tekstsammenligninger, der viser, at Kafka langt hen så at sige har monteret Jensen- detaljer ind i sin egen tekst. Sagen er nævnt af Hartmut Binder, men analyseres her i dybden med henblik på tematik, beskrivelsesdetaljer, formuleringsoverensstem- melser osv. Det er bemærkelsesværdigt for selve arten af Kafkas Jensen-reception, dette at konkret tekst influeres af konkret tekst. Romanen beror i det hele taget på research, da Kafka jo ikke selv havde været i Amerika; men kun fra Jensen-teksten er der tale om »direkte tekstindflydelse«. Dog, hvor Jensen åbner et mytisk per- spektiv, holder Kafka sig på realismens grund.

Hvad angår »Die Wervandlung«, ligger pointen jo i, at det er det til dyr for- vandlede menneske, der oplever sin situation og yderverdenens adfærd og reaktio- ner »indefra«, at fortælleperspektivet tillader indsigt i den forvandlede tanke- og følelsesliv. Et fællestræk er oplevelsen af isolation, sult og smerte, af stemmefor- andring og kommunikationsinvalidering. Gregor Samsa mister stemmen helt og dermed muligheden for kontakt med sin familie; for kondignogen rummer det at blive set af et andet væsen forløsningen. Samsas råderum indskrænkes, og hans bevægelser bliver til »Spiel«, hvor kondignogen nærmest får uanede legemulighe- der. Den afgørende forskel er dog naturligvis, at Samsa dehydrerer og dør, mens kondignogen vender tilbage til det almindelige menneskeliv.

De elementer, som Kafka implanterer i sine tekster, dokumenterer entydigt »eine bewusste, produktive Jensen-Rezeption«. Men det er nu alligevel en speciel, montageagtig receptionsform, ikke ganske hvad man normalt forstår ved påvirkning.

Bertolt Brechts svært tilgængelige skuespil *Im Dickicht der Städte* (*I Storbyjunglen*, 1927) karakteriseres i et litterært leksikon som hans »mest vidtgående modernistiske fremstilling af det meningsløse og fremmedgjorte ved den nye tid«, med dybe spor efter *Hjulet* og *Skovene*. Monica Wenusch foretager også her en grundig tekstsammenligning, med henblik især på handlingsgangen, og identificerer herudover Jensen-nedslag i *Happy End* og *Die heilige Johanna der Schlachthöfe*, der jo er stedfæstet til slagteribyen Chicago.

Som bekendt isolerede Brecht sig i Svendborg-årene fra danske kolleger, med Otto Gelsted som undtagelse. Johannes V. Jensens gave til Gelsted på 50-årsdagen var en rundflyvning ud over Øresund, hvor også Else Jensen og Ruth Berlau var med. Tættere på Brecht kom Jensen aldrig. De lejlighedsvis plagiatsbeskyldninger mod stykkeskriveren (specielt vedrørende *Dreigroschenoper*) implicerer ifølge Monica Wenusch ikke *Im Dickicht der Städte*, selvom forskellene er færre end lighederne og berøringspunkterne. På den anden side: »Die lange Reihe von maßgeblichen stofflichen, thematischen, motivischen und handlungstragenden Elementen stellen gleichzeitig die Originalität und Eigenständigkeit des Werks durchaus in Frage«. Nu er påvirkningen i hvert fald kortlagt ned til mindste detalje, et betydningsfuldt bidrag, nok snarere til Brecht- end til Jensen-forskningen.

Noget lignende kan man sige om den voluminøse kortlægning af den østrigske forfatter Robert Müllers Johannes V. Jensen-reception. Han døde som 37-årig i 1924 og er nu stort set glemt. Som Jensen var han en stor rejsende med dertilhørende journalistisk-essayistisk aktivitet, især Amerika-orienteret, med ganske radikale standpunkter, imperialistiske, racistiske, antisemitiske. En vigtig forskel beror på, at Müllers sprog ofte er kryptisk-subtelt og egenvilligt. Påvirkningen er oplagt i hovedværket, romanen *Tropen* (1915), men rækker langt videre. I øvrigt forholder Müller sig gerne ambivalent og modsigelsesfuldt til Jensen, omtaler ham ofte som epigon, men kredser altså vedblivende om ham. I Peter de Mendelssohns store værk om S. Fischer Verlag (hvor også Müller udkom) omtales han som en »stark von Johannes V. Jensen beeinflusster Kulturphilosoph«.

Monica Wenusch må af gode grunde så vidt muligt se bort fra Müllers politisk-ideologiske bagage og koncentrere sig om hans kulturkritiske og litterære virke. Hun peger dog på hans misfornøjelse med Jensens Nietzsche-afvisning, der kommer for en dag, hvor han i en vild sammenligning af Jensen med kollegaen Peter Altenberg ordret citerer Nietzsche-passagen sidst i »Doleres« – tillige med replik-

ken til Zarathustra, svagt manipuleret. Müller synes også at mene, at Amerika-billedet i europæisk Amerika-litteratur er »forkert«, en art »litterær amerikanisme«; for faktum er, at man *over there* lever »das unqualifizierte Leben« – og det er vel at mærke Johannes V. Jensen, der har grundlagt den europæiske Amerika-menighed! Derimod roses *reporteren* Jensen, som ganske vist ikke overgår Stanley og Kipling, men som dog har dannet skole, i Tyskland især. Hvad angår eksotismen, som i Jensen har haft en blændende repræsentant, eksisterer den ifølge Müller ikke mere som andet end en sjælelig projektion, altså som en ønskelig tilstand. Her er der et link til Müllers egen digtning, især til hovedværket og den fra Jensen overtagne mytiske teknik. Som *Skovene*, således skildrer *Troperne* en initiationsrejse ad en flod mod det indre menneske. Fællestrækkene står i kø.

Monica Wenusch gennemgår Müllers talrige artikelreferencer til Jensen med besindig overbærenhed. For så vidt byder han på større udfordringer end Brecht; der er f.eks. mere flimmer og flere selvmodsigelser, mange udokumenterede påstande og megen løseligt adresseret kritik. Det er således en ironisk pointe, som ikke forbliver ubemærket, at Müller fremhæver originaliteten i »Verwandlung« på bekostning af »Kondignogen«, når det nu vitterligt forholder sig omvendt.

Monica Wenusch pointerer i afhandlingens indledning såvel som i resumeet, at talen ikke blot er om et bidrag til receptionsforskningen men også til den danske Jensen-forskning. Og med rette. Det er vigtigt at klargøre sig, hvilken betydning Jensen har haft på det tysksprogede marked i årtierne før den nazistiske magtovertagelse, at han simpelthen var dén danske forfatter, der videreførte den skandinaviske gennembrudslitteratures succes på det tyske marked. Wenusch bidrager også gennem sine sammenstillinger og sammenligninger til tolkningen af den række værker, som har givet anledning til produktiv reception hos en række betydelige tyske forfattere. Endelig supplerer hun det forlags historie, der bidrog mest til formidlingen af moderne dansk og skandinavisk litteratur til det tysksprogede marked.

Men vigtigt er det også at bemærke, at det ret beset var en mindre del af forfatterskabet, som fik betydning i større skala for frembringelsen af tysk-litterære værker. Specielt *Skovene* og de øvrige eksotiske værker, samt *Hjulet* og de øvrige Amerika-orienterede værker hævder sig. Gennem sine sammenlignende tolkninger bidrager afhandlingen til en dybere forståelse af disse skrifter. Kun i beskedent omfang er der fokus på Jensens antropologiske og evolutionsteoretiske arbejder, som jo også blev oversat.

Selv et så grundigt, velovervejet, velformuleret, veldokumenteret og overskudsbaseret arbejde som det foreliggende, hvor også trykfejlene glimrer, dog ved deres

fravær, kan i småtingsafdelingen give anledning til røde markeringer. Det er f.eks. irriterende, at forlaget har undladt at sluttjekke den computergenererede sats, så man må døje med orddelinger af typen:inei-nander (26), vo-raussicht (75), Auseinandersetzen (127), inte-ressiert (145), Vortragss-aal (153), Verkauf-strick (253), Int-roduktion (note 745), Me-erbewegung (note 743) og In-dfødte (note 790). Formuleringen s. 39, »sowie einem Text aus Skovene«, er forvirrende, idet der jo kun er denne ene tekst i *Skovene* (1904). Tekstsammenstillingen i *Die Welt ist tief* danner, kunne man tilføje, forlæg for *Skovene* (1910), med »Forsvundne Skove« foranstillet, hvor den i *Intermezzo* jo er midterstillet. Det s. 145 omtalte udaterede postkort *er* fra 1927, som just var det år, hvor Johannes V. Jensen talte ved Rebild-festen. Demonstrationen i »Lille Ahasverus« foregår som anført s. 176 »am Jahrestag eines nicht näher bestimmten russischen Blutbades«; der må være tale om Kishinev-pogromen i den russiske provins Bessarabia i påsken 1903, som førte til protester over hele USA. Litteraturlisten burde nok have inkluderet Christian Gellineks lille bog *Johannes V. Jensen. Dänischer Sprachbildner und Querdenker und seine Übersetzerin Julia Koppel* (Frankfurt a.M., 2014). Bemærk også de par suppleringer og præciseringer, der er indarbejdet i teksten ovenfor.

PS. Monica Wenuschs forlagshistoriske indsigt fremgår også af et bidrag, »Akteure und Strategien als Brücke zur Welt(-literatur). Die skandinavische Moderne in Deutschland auf den Weg zur Weltmarke«, i forskningsantologien *Die skandinavische Moderne und Europa. Transmission – Exil – Soziologie*, Wien 2016, s. 143-72.

Aage Jørgensen

Gunilla Hermansson: Modernisternas prosa och expressionismen. Studier i nordisk modernism 1910-1930. Göteborg/Stockholm: Makadam, 2015. 415 sider. 329,95 kr. ISBN: 978-9-1706-1184-1.

Af det tidlige 20. århundredes kunstneriske avantgardestrømninger eller »ismer« er ekspressionismen den i særklasse mest besværlige at have med at gøre. Begrebet er næsten umuligt at definere, afgrænse eller stadfæste: der findes ikke noget ekspressionistisk manifest man kan henvise til, og ikke nogen tydelig gruppering af kunstnere- eller forfattere i perioden der lader sig indrullere under betegnelsen ud fra et sæt nogenlunde fast definerede kriterier eller familieligheder. Til gengæld blev begrebet i årene omkring første verdenskrig i den tysktalende verden

og Nordeuropa et slagord for en omfattende modernitetsdiskurs om alt det nye der rørte sig i kunst, litteratur og livsanskuelsesdebat. Det begyndte som en smart gallerist- og kuratorterm til markedsføring af moderne billedkunst, men blev med tiden et kodeord for en omfattende litterær og filosofisk diskussion om menneskets plads i en verden, som med de store historiske omvæltninger i perioden – verdenskrig, revolutioner og moderniteten i mere generel forstand – oplevedes som fundamentalt ny, kaotisk og usikker. I den første monografi om emnet fra 1914 beskrev kritikeren Hermann Bahr ekspressionismen som menneskets desperate angst- eller nødskrig i en åndløs verden. Af forskellige grunde slog denne diskurs især rod i det tysksprogede område – hvor ekspressionismen ofte ses brugt som samlende periodebegreb for 1910'erne og de tidlige mellemkrigsårs litteratur med Kurt Pinthus' lyriske antologi *Menschheitsdämmerung* (1920) som central reference og kildekrift.

Ekspressionisme bestemmes hos Pinthus som en litteratur skabt af patos og affekter med selve intensiteten og radikaliteten i det følelsesmæssige udtryk som fællesnævner. Men én af de store udfordringer ved at beskæftige sig med ekspressionistisk kunst og litteratur er at inderligheden og de store følelsesudbrud gerne er pakket ind i et tæt lag af kunstnerisk gestik og en næsten manisk optagethed af æstetiske virkemidler og materialer (form og farve, sproglige klangvirkninger og metaforisk overdeterminering osv.). En anden udfordring består i ekspressionisternes hang til utopisk-revolutionært tankegods, apokalyptiske forestillinger om kulturens undergang og messianske visioner om skabelsen af et nyt menneske og et nyt samfund. Den tyske avantgarde- og ekspressionismeforsker Walter Fähnders har talt om det han kalder en »ekstatisk-patetisk visionær-messiansk kode« som en fremherskende linje i tysk ekspressionisme. En anden forsker, Vivian Liska, har ud fra lignende iagttagelser karakteriseret ekspressionismen som den mest usamtidige og forældede af de historiske avantgardestrømninger – med henvisning til den metafysiske kulturpessimisme og de totaliserende drømme om skabelsen af en ny menneskehed, som lå til grund for ekspressionismens patos.

Det er dette kompleks af idéer og deres litterære udtryk som er genstanden for Gunilla Hermansson perspektiv- og stofrige afhandling *Modernisternas prosa och expressionismen*, som udfylder et gabende hul i den eksisterende forskning på området. Ekspressionismens indtog i den kunstkritiske diskurs i Norden i perioden findes udførligt kortlagt i Marit Werenskiolds referenceværk *The Concept of Expressionism* (1984), og begrebets efterfølgende import til litteraturens felt er for dansk lyriks vedkommende behandlet i min *Ekspressionisme. Modernismens formelle gennembrud i dansk maleri og poesi* (2005). Men at tale om ekspressionistisk prosa er noget nyt, hvortil naturligvis følger sig undersøgelsens tværnordiske perspektiv og genstandsfelt, der omfatter tekster af svenske Anna Lenah Elgström

og Pär Lagerkvist, finlandsvenske Hagar Olsson og Elmer Diktonius, norske Sigurd Hoel samt danske Emil Bønnelycke og Tom Kristensen.

Afhandlingen imponerer både ved sin belæsthed og materialerigdom. Rundt regnet 50 prosaværker af de nævnte forfattere inddrages undervejs i undersøgelsen, hvortil kommer et ukendt antal kortere, litteraturkritiske og -grammatiske tekster, anmeldelser m.m. Et styrende kriterium for valget af netop de syv nævnte forfattere har været at de alle optrådte på den ekspressionistiske scene som en slags »dobbeltagenter« der både i egne skønlitterære værker og i tilstødende litteraturkritiske og -grammatiske interventioner bidrog til udformningen og forhandlingen af ekspressionismen i Norden. Ekspressionismen i Hermanssons fremstilling henviser således ikke i første omgang til en bestemt æstetik eller skrivemåde men snarere til en sociologisk realitet, et »informellt nätverk« af forfattere, der trådte frem i litteraturen i en periode hvor ekspressionismen var på dagsordenen som den problematik man som ung forfatterspire måtte forholde sig til og tage bestik af hvis man ville være med på noderne. Som det fremgår, var der også i vid udstrækning tale om et generationsfællesskab af unge mænd og kvinder, alle på nær én født i halvfemserne og således tilhørende det Jacob Paludan i romanen *Jørgen Stein* døbte »årgangen der måtte snuble i starten«. Den fortabte generation der voksede op og gjorde deres formative erfaringer i skyggen af verdenskrigen. Undtagelsen er Anna Lenah Elgström (f. 1884, debut 1911), som var en generation ældre og også i flere henseender viser sig at opføre sig anderledes end de øvrige.

Undersøgelsen er bygget op af fem kapitler, opdelt i to store hoveddele. Det første kapitel giver et overblik over den primært tysksprogede forskning i fænomenet prosaekspressionisme, mens det andet følger ekspressionismens gennemslag i den litterære diskurs i Norden. Kapitel 3-5 er herefter viet en række nærlæsninger af udvalgte værker, organiseret tematisk ud fra en række centrale ekspressionistiske emner eller topoi. Kapitel 3 undersøger hvordan erfaringen (og ikke-erfaringen) af første verdenskrig og de politiske revolutioner i kølvandet herpå blev sat i scene og reflekteret i romaner og kortprosattekster af Lagerkvist, Bønnelycke, Hoel, Kristensen, Diktonius og Hagar Olsson, mens kapitel 4 undersøger hvordan ekspressionismens utopiske dimension og messianske drømme om frelse gav sig udslag på nordisk grund – heri især med Lagerkvist, Olsson og Elgström som eksempler. Afhandlingens afsluttende kapitel undersøger hvordan ekspressionismen sætter sig igennem i det litterære formsprog, herunder spørgsmålet om hvorvidt det er muligt at definere og afgrænse en særlig ekspressionistisk skrivemåde eller stil i periodens bredere felt af modernistisk prosaæstetik.

Etableringen af den ekspressionistiske diskurs i Norden analyseres via nedslag i tre hovedbegivenheder eller fikspunkter: udgivelsen af Pär Lagerkvists litteraturpolitiske kamp- og programskrift for en moderne litteratur, *Ordkonst og billed-*

konst (1913), de tværkunstneriske Ekspressionistsoiréer i København og Aarhus i 1919, hvor Emil Bønnelycke trådte frem med sine legendariske pistolskud under opførelsen af sin melodramatiske »Symphonie pathétique« til revolutionsheltinden *Rosa Luxemburg*, og den videre forhandling af begrebet i det norske tidskrift *Mot dag* (1921) og Hagar Olsson og Elmer Diktonius' finlandsvenske *Ultra* (1922), som blev den vigtigste kanal for import af tysk ekspressionistisk poetik i Norden. Lagerkvist slog i sit programskrift til lyd for en moderne, antinaturalistisk digtekunst der skulle lade sig inspirere af den moderne billedkunsts, navnlig kubismens, nye form- og konstruktionsprincipper. Ren form, abstraktion, enkelthed, strength, saglighed, monumentalitet, kraft og intensitet var nogle af kodeordene i denne moderne prosaestetik, som siden genfindes i programmerklæringer hos Bønnelycke, Olsson, Diktonius m.fl. Denne moderne *ut pictura poesis*-doktrin blev imidlertid fremsat i en maskulin-vitalistisk voldsretorik som omtalte den nye kunst i kategorier og metaforer som mandlig potens, hårdhed og brutalitet. Diktonius kunne ligefrem fremhæve som en æstetisk kvalitet ved et Södergran-digt at det var som »en strålända våldtaganda yr styrka«. Det er et af afhandlingens helt store scoop at påvise hvordan ekspressionismens vitalistiske kraftsprog og kamp for orden, rene former og »sundhed« i litteraturen ikke bare handlede om kunstnerisk form og æstetik, men også kan ses som udtryk for en særlig, kønnet modernitetsdiskurs, et udtryk for maskulinitetens krise og angst for kontroltab i en moderne omskiftelig verden. Den læser der måske undertiden har undret sig over den brutale vold som de kvindelige figurer i ekspressionistiske romaner og digte ofte må lægge krop til, får her syn for sagn. Vold og aggression mod kvinder var lige fra begyndelsen indskrevet i avantgardens program. Man kan bare tænke på Marinettis første »Futuristiske Manifest« fra 1909, hvor besyngelsen af krigen og bekæmpelsen af »feminismen« var to sider af samme program for kunstens fornyelse og revitalisering. Som den eneste af de behandlede forfattere forholdt Elgström sig eksplicit kritisk til *ut pictura poesis*-doktrinen »typiska maskulin-brutale-stiliserade diskurs«, som Hermansson sammenfatter den. Hvor de fleste af de øvrige ekspressionister var præget af en nietzscheansk immoralisme og en stærk æsteticisme, repræsenterer Elgströms prosa fra perioden en mere engageret position defineret ved social indignation, pacifisme og feminisme.

Den tætte forbindelse mellem ekspressionisme og erfaringen af første verdenskrig udfolder Hermansson i en række interessante analyser af krigsinvalidere og invalideoptog som et genkommende motiv eller topos i romaner af Bønnelycke, Lagerkvist og Hoel. Invalideoptoget som topos er centralt fordi det kobler fortolkningen af krigens værdisammenbrud og lemlæstelse af menneskeliv med ekspressionismens utopisk-messianske længsler efter en forestående revolution og ny kollektiv organisering af menneskemasserne. Hoels debutroman *Syvstjernen*

(1924) kulminerer i en sådan invalideparade, hvor hovedpersonen, lægen Conrad, vækkes til et nyt folkeligt fællesskab med krigsinvaliderne. Tendensen viser sig også i den stærke litterære interesse for frelser- og agitatorfigurer. Det formelig vrimler med agitatorer, vækkelsesprædikanter og verdensfrelser i ekspressionismens universer. I Hagar Olssons debutroman *Lars Thorman och döden* (1916) er det hovedpersonen, den dødssyge Lars Thorman, som skaber et nyt menneskeligt fællesskab som missionær, agitator og Messiasfigur for en dødekultbevægelse. I *Själarnas ansikten* (1917) er det kunsten som får en rolle som myteskaber og medium for en genfødsel af mennesket, og i Olssons senere prosa og poetik opstilles agitatoren og den revolutionære ofte som et kunstnerisk ideal. Hos Bønnelycke bemægtiger agitatorens stemme sig flere steder fortællerinstansen som det sker i *Asfaltens Sange* (1918) og *Flugten til Ægypten* (1926). Også Tom Kristensen undersøger agitatorens rolle i sine romaner fra perioden, *Livets Arabesk* (1921) og *Hærværk* (1930), men her udsættes figuren for satirisk udlevering og ironisering, og revolutionen og agitationens forførende virkning drukner i latterbrøl – en typisk Kristensen-gestus.

En andet ekspressionistisk topos, der vies en særskilt opmærksomhed, er skriget som motiv i den modernistiske prosa. Det er en rummelig kategori, der kan dække over de mest forskelligartede følelsesudladninger, men som på et mere overordnet plan knytter an til den ekspressionistiske æstetiks stærke affinitet til patos og affekter. I Hoels kollektivroman *En dag i oktober* (1930) er det hovedpersonen Tordis Ravns desperate skrig over den mandlige undertrykkelse hun har oplevet gennem livet. I Elmer Diktonius' roman om *Janne Kubik* (1932) – med undertitlen og genrebetegnelsen »ett träsnitt i ord« – er det hovedpersonens raserianfald over krigen og revolutionen og mere eksistentielle kvababelser over vinteren, natten, kulden og ensomheden. Lagerkvist behersker hele registret af følelsesudtryk – fra det angstredne og brølende til det tilbageholdte skrig. I sine »Böner til Gud« fra kortprosasamlingen *Motiv* (1914), skrevet i umiddelbar forlængelse af programskriftet *Ordkonst och bildkonst*, fungerer skriget og bønnerne som metaforer for selve den litterære udsigelse, og Lagerkvist sammenfatter: »Min bön är ett vrål som dräglas ur min mun«. Tendensen til at tematisere og artikulere skriget hos de nordiske modernister ser Hermansson som et udtryk for ekspressionismens trang til at tvinge det litterære udtryk hinsides sproget og fornuftens grænser.

Fremstillingen er detaljerig og også af og til noget digressiv. Midt i en meget interessant analyse af agitatorfigurer i Kristensens romaner, kan Hermansson pludselig fortabe sig i en diskussion om Steffensen-figuren i *Hærværk*, som modsætter sig og karikerer kommunisten og den flammende revolutionsprædikant Bernhard Sanders, skal karakteriseres som enten symbolist eller dadaist – et spørgsmål der forekommer som lidt ligegyldig flueknepperi i sammenhængen. Hermansson fin-

der at Steffensens optræden i den pågældende scene minder om et billede af den råbende dadaist John Heartfield på den sagnomspundne dadamesse i Berlin 1920 – hvilket forekommer mig en noget vilkårlig analogi. Her havde jeg hellere set analysen forlænget til den centrale agitatorscene i romanen hvor Jastrau opsøger Sanders i kommunistredten på Vodroffsvej, som leverer en nådeløs satire over kommunismens messianisme. Men Kristensens kolde og nihilistiske ironi tilhører ikke ekspressionismen i Hermanssons opfattelse.

Til gengæld udfolder afhandlingen til fulde sine styrker i analysen af patossen som virkemiddel hos især Elgström, Lagerkvist og Olsson. Bekendelsen til patos indebærer også et andet og mindre distanceret blik på agitatorens end man kender det fra Kristensens forhutlede baggårdsprædikanter i *Livets Arabesk*. I *Det evige leendet* (1920) iscenesætter Lagerkvist en række agitator- og frelserfigurer i dødsriget i en undersøgelse af fortællingens evne til at skabe fællesskab. Lagerkvists roman indskrives sig her i en generel tendens i det analyserede materiale, hvor selve undersøgelsen af agitatorens tale bliver til en måde at nærme sig en form for etisk eller politisk engagement i kunsten. Den ekspressionistiske længsel efter orden og frelse faldt for Bønnelyckes vedkommende til ro i en bekendelse til kristendommen, en bevægelse som også kan iagttages hos Elgström. Hos Hoel tager frelsen form af en verdslig utopi om almenmenneskeligt fællesskab og solidaritet. Den ekspressionistiske prosa fremviser på den måde i Hermanssons undersøgelse en kompleks dynamik mellem sekularisering og resakralisering.

I afhandlingens sidste kapitel vender Hermansson tilbage til spørgsmålet om ekspressionismens formsprog og spørgsmålet om der findes en særlig ekspressionistisk skrivemåde eller stil som lader sig definere og afgrænse i periodens bredere felt af modernistisk prosa. Hun når her til den konklusion at ingen af de formelle træk der gør sig gældende i den ekspressionistiske prosa – tendensen til abstraktion, fortætning, intensitet og korte former – kan siges at være specifikke for ekspressionistisk prosa. Dog vover hun alligevel pelsen til allersidst i udpegningen af en håndfuld værker som særligt ekspressionistiske i deres kombination af modernistisk formsprog, patos og ekspressionistiske temaer og topoi som krig, død og menneskelige tærskelerfaringer, herunder frelsetemaet og idéen om det nye menneske. En prototypisk ekspressionistisk tekst er i den optik Anna Lenah Elgströms novelle »Ur kaos« fra samlingen *Mödrar* (1917) hvor en kvindes traumatiske erfaring af ikke at kunne redde sit lille barn fra flammerne i et brændende hus transformeres til et hallucineret syn af en lysende frelsergestalt der går gennem gaden. Et andet eksempel er Hagar Olssons førnævnte prosabog *Själarnas ansikten*, der i en abstrakt arkaiserende, Nietzsche- og bibelinspireret prosastil skildrer karakteren Stig Henriks opvækst og åndelige vækkelse gennem mødet med den mystiske og æteriske kvindefigur Stjärnbarnet. Hermansson læser Stig

Henriks åndelige vækkelseshistorie i tilknytning til Nietzsches begreb om distancens patos og den berlinske gruppering af såkaldte »neo-patetikere« (Kurt Hiller og Jakob von Hoddis m.fl.), der før krigen dyrkede patos som performativ strategi og modsprog for en æstetisk og åndsaristokratisk verdensanskuelse.

Det er en af afhandlingens helt store gevinster at etablere et mere tematisk og indholdsmæssigt perspektiv på ekspressionismen, som tidligere har været behandlet ud fra mere formalistiske perspektiver. Ud fra en streng formalistisk betragtning vil man muligvis kunne gøre den indvending at mange af de værker der behandles i afhandlingen, næppe vil kunne karakteriseres som modernistiske ud fra internationale alen, hvis man tænker modernismen som et radikalt brud med realistiske fortælleformer kendetegnet ved montage, polyfoni, metafiktive greb eller andre former for »unaturlig« narration, som det hedder inden for nyere fortælleteori. Anna Lenah Elgström til eksempel opererer i flere af de analyserede værker med en mere traditionel psykologisk-realistisk fortælleform. Til gengæld anslår hendes forfatterskab en række protoekspressionistiske temaer ved deres kredsen omkring bestialsk maskulin voldsudøvelse og kvindelig selvopoffrelse og deres ekstatiske og patosfyldte visioner om frelse og metafysisk transcendens. Ekspressionismebegrebet åbner her for en spændende nylæsning af forfatterskabet.

Som det vil være fremgået er der tale om en stofmættet og uhyre perspektivrig afhandling, som åbner flere temaer og spørgsmål end den kan nå at afdække og besvare. Som litteraturforsker står Hermansson med et ben i to meget forskellige traditioner. På den ene side en filologisk-hermeneutisk tradition hvor det handler om akribi og pligtskyldig helhedsbeskrivelse af digterværket i alle dets aspekter – form, genre, materielle kendetegn og billedsprog m.v. – hvor ingen iagttagelse er for lille eller sagen uvedkommende. Og på den anden side en mere problembaseret, kulturvidenskabelig tilgang der interesserer sig for hvordan bestemte aspekter – som fx køn eller magtforhold – tematiseres og forhandles i litterære eller andre værker. De to tilgange står i nogle af analyserne og stritter lidt i hver sin retning. Hermeneutikere vil måske savne en fuldt udfoldet værkanalyse, mens kultur- og kønsforskere vil synes at Hermansson fortæber sig i uvedkommende detaljer og udeværker – som fx de litterære værkers fysisk-materielle egenskaber. Men hvor de to tilgange mødes – som fx i bogens tætte og materialefølsomme analyse af Hagar Olssons simultane ord-og-billedbog og tværæstetiske gesamtkunstwerk *På Kanaanexpressen* (1929) er resultatet både overbevisende og øjenåbnende. At så netop *På Kanannexpressen* næppe vil kunne karaktereres som ekspressionistisk efter de opstillede kriterier, men snarere indskrives sig i den konstruktivistiske vending i 1920'ernes europæiske avantgardekunst og -kultur i selskab med fænomener som neue sachlichkeit, style nouveau, Vladimir Majakovskij og den russiske LEF-gruppe m.m., er en sag man gerne tilgiver.

Som Hermansson fremfører i sin indledning, har ambitionen med undersøgelsen været at reaktualisere ekspressionismen – uden hverken at eksotisere eller domesticere den, hvilket er en bestræbelse jeg synes er lykkedes. Afhandlingen optegner en nordisk prosatradition, som er tættere på og mere sammenlignelig med den tyske ekspressionisme end man troede. Det er en forskningsindsats vi ikke bliver færdige med at diskutere lige foreløbig.

Torben Jelsbak

Sissel Furuseth, Jahn Holjen Thon og Eirik Vassenden (red.): Norsk litteraturkritikks historie 1870-2010. Oslo: Universitetsforlaget, 2016. 652 sider. 649 norske kr. ISBN 978-8-2150-2450-9.

Kvadratisk ligesom en terning, men massiv og vægtig som en brosten af skandinavisk granit, landede i 2016 det fornemme resultat af forskningsprojektet »Norsk litteraturkritikks historie 1870-2010. Verdiforvaltning og mediering«, ledet af Sissel Furuseth, førsteamanuensis ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. Som hendes medredaktører har virket Jahn Holjen Thon, i dag professor emeritus ved Universitetet i Agder, men tidligere flittig litteraturkritiker i avisen *Klassekampen*, og Eirik Vassenden, som nu er professor i nordisk litteratur ved Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier, Universitetet i Bergen, men førhen dels også har skrevet kritik i *Klassekampen* og *Morgenbladet*, dels siddet i redaktionen for litteraturtidsskriftet *Vagant*. Sammen med Trond Haugen, forskningsbibliotekar på Nasjonalbiblioteket, Oslo, tegner redaktionen sig for langt størstedelen af værkets bidrag.

Faghistorisk er bogen og hele projektet bag den en videreførelse af de to bind af *Norsk litteraturkritikks historie*, der blev redigeret af Edvard Beyer, Irene Iversen, Arild Linneberg og Morten Moi og udgivet først i 1990'erne, og som dækkede henholdsvis etableringen af en selvstændig norsk kritikinstitution fra 1770'erne til 1840'erne og udviklingen af nye, alternative kritiske praksisser i perioden fra 1848 frem til det moderne gennembrud. Det gamle og det nye projekt har holdt hinanden i hånden i den forstand, at redaktionen har haft mulighed for at udnytte enkelte efterladte manuskripter af Edvard Beyer, som døde i 2003; men de 25 år, der er hengået, inden stafetten blev samlet op og løbet smukt i mål, har gjort det nødvendigt for de tre redaktører at gentænke deres genstandsområde og sammen gennemreflektere deres metodiske tilgang.

For perioden fra 1870 til i dag byder på nye mediemæssige udfordringer, og det at skrive litteraturhistorie og dermed kritikhistorie er i mellemtiden blevet et mindre selvfølgeligt forehavende i takt med voksende skepsis over for narrative konstruktioner båret af abstrakte kollektive subjekter som nationen, litteraturen og kritikken.

I stedet for en kronologisk gennemgang af det omfattende og sammensatte materiale har man derfor valgt den strategi at kombinere overblik med præcise punktnedslag, og fremfor at fokusere ensidigt på kritikken i dagspressen har man bestemt sig for at definere området mediemæssigt bredt, så at det ikke kun omfatter aviser og tidsskrifter, men også radio, tv og i nyeste tid de litterære blogs. Derudover har man, inspireret af nye, markante internationale publikationer, tilstræbt en fremstillingsmodel baseret på temporale, stedlige, institutionelle og figurative *knudepunkter*. Sigtet har været på én gang at fastholde faserne i et forløb og at efterligne, i bogform, internethjemmesidens tit uforudsigelige vekslen mellem overflade- og dybdestruktur.

Og hvad er der så kommet ud af det? Jo, udover de obligate oversigtskapitler, som skanderer tidsrummet 1870-2010 i syv litteratur- og kritikhistorisk velbegrundede blokke på hver 15, 20 eller 25 år, og hvori de overordnede værdikampe og institutionelle forskydninger aftegnes overbliksmæssigt, får læseren en lang række detailstudier ordnet efter et *eksemplarisk* princip, men som regel udført på en sådan måde, at der fra det specifikke og konkrete udgår vigtige almene og principielle perspektiver. I alt forekommer der 11 sådanne spor eller indsnit, og ingen af dem virker som pligtstof eller fyld. Tværtimod forekommer de alle fagligt og historisk velbegrundede.

Det gælder således (1) beskrivelsen af centrale og i tiden toneangivende tidsskrifter (*Samtiden*, *Edda*, *Profil*, *Syn og Segn*, *Kritikkjournalen*, *PROSA*) og dagsordenssættende kulturmiljøer som Sars-kredsen i 1880'erne, de nynorske og de kristelige foreninger og 1930'ernes socialistiske *MotDagister*. Det drejer sig (2) om små, men meget illustrative nedslag i debutantreceptionen af Sigrid Undset (*Fru Marta Oulie*, 1907), Cora Sandel (*Alberte og Jakob*, 1926) og Dag Solstad (*Spiraler. 7 noveller*, 1965). Det handler om (3) casestudier af kritik ved censuren grænse, nemlig først debatten om Hans Jægers *Fra Kristiania-Bohømen* og Christian Krohgs *Albertine* 1885-87, dernæst striden i 1931-35 om den såkaldt »snavsede« litteratur og endelig, som man vel kunne forvente, Mykle-sagen 1956-58, hvor romanen *Sangen om den røde rubin* blev politianmeldt og kom for retten, og hvor al balladen endte med, at forfatteren blev frikendt, men bogen konfiskeret og forbudt, inden Høyesterett skar igennem og ophævede dommen 9. maj 1958. Trond Haugen konkluderer, præcist, på de tre sammenbragte debatforløb, at Mykle-sagen i litteraturkritikkens historie markerer

overgangen fra ett strafferettslig regime hvor den estetiske vurderingen er hierarkisk underlagt den juridiske vurderingen, via et regime hvor moraldebatten utelukkende føres i offentlighetens spalter, til et regime hvor den estetiske vurderingen får mulighed til å kommentere, utfordre og diskutere domstolens vurdering av prinsippspørsmålet om begrensningene i den litterære ytringsfriheten (s. 364).

Nået hertil i opregningen af bogens oplysende og stærkt engagerende knudepunktsafsnit kan man allerede konstatere, at *Norsk litteraturkritikks historie 1870-2010* mindst af alt ligner en brosten. Langt snarere kan den sammenlignes med Rubiks terning, som hver gang man drejer på den, viser nye farveflader og mønstre frem. Man får hele tiden noget nyt og interessant at vide, og man vender nysgerrigt blad, om ikke ligefrem i åndeløs spænding, så dog i tillid til, at også næste opslag vil åbne facetter af historien om den norske kritik, hvor brudfladerne traditionelt har været skarpere og de indbyrdes kampe hårdere end i både Danmark og Sverige.

Dette fremgår med stor tydelighed i (4) enkeltstudier over modtagelsen af skelsættende værker som Knut Hamsuns *Sult* (1890) og Kristofer Uppdals *Kulten* (1947). Førstnævnte bog var en velforberedt provokation, der konfronterede kritikken med dens egne forventninger og vurderingskriterier og tvang anmelderne til at vælge, om de ville »gjenbruke sitt gamle begrebsapparat eller forsøke å formulere et nytt«, som det riktigt hedder hos Eirik Vassenden (s. 99). Sidstnævnte værk forvirrede samtidskritikken ved på én gang at være et stykke avanceret, vanskelig og fortættet modernisme skrevet på et delvis selvskabt sprog og et romantisk værk digtet på en tydeligt selvmytologiserende geniæstetik. Heri ligger, gætter Erlend O. Nødtvedt, måske forklaringen på, at kritikerne ikke magtede at sige noget substantielt om *Kulten*, men nøjedes med at bese og beundre det på afstand, som var det selve Jotunheimens tinder (s. 356)! Og det var ikke sidste gang, norsk litterær kritik fik besvær med at opfatte en modernistisk nyskabelse: denne konfrontation mellem værk og kritik har i det 20. århundrede ofte gentaget sig, fordi norsk litterær kritik i så høj grad har vægtet værdier – ideologiske, politiske, etiske, moralske – fremfor æstetisk form. Dette gjaldt ikke mindst i de første år efter Anden Verdenskrig, hvor modernismen med dens krævende formsprog og individualistiske menneskesyn uvægerlig udfordrede det folkelige fællesskab og vel også den norske nationalfølelse, og hvor kritikerne som korps betraget kun var mådeligt rustet til mødet med avancerede værker. Men modsætningen mellem idé og kunstnerisk form prægede som bekendt også i særlig høj grad 1970'ernes venstrekritik, specielt de dele af denne, som havde base i maoistpartiet AKP-ML, og som her nok kunne have fortjent en mere analytisk og gennemført kritisk gen-

nemgang end Jahn H. Thons vigende, afglidende bidrag om »Politikk og estetikk« (s. 427-438).

En særlig type indsnit udgøres af (5) to totalportrætter af markante kritikerkikkelser, som satte præg på henholdsvis tiden omkring århundredeskiftet og tiden fra 1960 op til årtusindskiftet. Den første, Carl Nærup (1864-1931), blev på godt og ondt impressionismens mester i norsk kritik og rendyrkede en speciel form for litterær empati, den engagerede indlevelse, hvormed han indgik i nært symbiotisk forhold til det anmeldte værk. Den anden, Georg Johannesen (1931-2005), født i året, da Nærup døde, skabte kritikhistorie ved i en polemisk pamflet at anmelde Edvard Beyers *Norges litteraturhistorie I-II* og dermed sætte en ny standard for sagprosa-kritik og litterær metakritik, samtidig med at han lancerede et kvantitativt princip, som siden 1975 har fungeret som en art tommelfingerregel for norske boganmeldere: »kvantitet = kvalitet. Lengde = vurdering«, hvilket mindre effektivt udtrykt betyder, at en mild, kortfattet anmeldelse domineret af plusord er en større fornærmelse end en indgående, kritisk nedslagning over mange sider! Brugt på det hermed foreliggende værk indebærer formlen, at redaktionen netop viser Nærup og Johannesen respekt ved som de eneste at behandle dem i selvstændige, lange artikler fremfor at lægge dem ind under kategorien (6): de korte, biografiske helsidesportrætter eller opslag om udvalgte kritikerindivider, anbragt præcis på det sted i terningen eller tegningen, hvor de rettelig hører hjemme, og hvor man som læser ærlig talt også kan bruge en lille pause. I et spor for sig selv står (7) tre indsnit i oversættelseskritikkens historie koncentreret om den norske Dostojevskij-reception, modtagelsen af oversat kinesisk og japansk lyrik samt anmeldernes reaktion på Isabel Allendes romaner, og desuden har nu afdøde Ingeborg Mjør leveret (8) en studie i børnebogs-kritik ud fra et enkelt værks modtagelse: *Pappa er sjørøver* (2011) af Hans Sande og Silje Granhaug. Om kritikkens vekslende medieformer oplyses man i (9) tre små tværgående bidrag af Kristoffer Jul-Larsen, og endelig har bogens tre redaktører leveret (10) indsatte metodologiske betragtninger over hhv. kritikken som institution (Jahn H. Thon), kritikkens retorik (Sissel Furuseth) og kritikkens fænomenologi (Eirik Vassenden), det sidste dog endnu et meget prøvende udspil til en ny, fysiologisk funderet analyse af kritiker-kroppens betydning! Til slut runder så projektlederen af med (11) en række korte og klare karakteristikker af litteraturkritikkens vigtigste formater, dvs. anmeldelsen, digterportrættet, essayet, afhandlingen eller pamfletten, parodien, det kritiske digt, samtaleprogrammet på tv samt i dag bloggen om nye bøger.

En samlet vurdering af bogen må begynde på et højt niveau. For hvad redigering og formidling angår, er værket intet mindre end forbilledligt. Det kommer på grundigt udtømmende vis rundt om hele sit enorme genstandsområde, men det når også i dybden takket være de illustrative eksempelafsnit og de tværgående studier

af især enkelte tidsskrifters betydning, enkeltværkers modtagelse og problemer omkring censur. Desuden er det en vældig styrke, at det litteraturkritiske felt konstant befolkes med enkeltpersoner, hvis særpræg og særlige indsatser indkredses i faktaspækkede portrætter. Disse overlapper dog i flere tilfælde indholdsmæssigt oversigtskapitlerne og de kritikhistoriske punktnedslag, men om redaktionel klodsethed kan man på dette punkt ikke tale.

Derimod burde redaktionen have grebet ind over for den totale forvirring, der hersker i beskrivelsen af den progressive journalist, kritiker og politiker Fernanda Nissen, som døde i 1920, men om hvem det makabert hedder, at hun ikke desto mindre fungerede som filmcensor frem til 1926. Ligeledes undrer man sig, da der står, at hun til sin død repræsenterede Arbeiderpartiet i bystyret i Oslo, skønt der lige før har stået, at hun forlod partiet i 1919 (s. 187, 189).

Bogen er generelt velgørende fri for fejl, til gengæld er en af de mest graverende virkelig morsom i norsk 1970'er-sammenhæng: Da den tidligere maoist Kaj Ska-gen i 1983 hudflettede og udskammede sine gamle kammerater i udskældningsbogen *Basarovs barn* (hvis titel refererer til en ung rabiat nihilist i Turgenjevs roman *Fædre og sønner*), skrev han bombastisk indledningsvis om den revolutionsromantiske ungdom, at »Der går en dødning gennem Europa, forfulgt av drømmer og på sporet av en blodig horisont han tror er porten til Shangri La«. Dette påmin-der ganske rigtigt om de berømte begyndelsesord: »Der går et spøgelse gennem Europa, kommunismens spøgelse«; men disse står i selveste *Det kommunistiske manifest* – ikke i *Kapitalen* som påstået (s. 394) af Eirik Vassenden, om hvem det til beroligelse oplyses, at han blev født i 1971 og således gik i børnehaven, mens maoismen kulminerede i Norge. Til gengæld kom han så på universitetet tidsnok til at blive del af den teoretiske oprustning og intellektuelle opkvalificering, som i de seneste årtier har præget norsk litteraturkritik og er en vigtig forklaring på det foreliggende værks høje standard.

Fagligt, metodisk har bogen sin force i kombinationen af på den ene side objektrettet materialebasering og på den anden side mediebevidsthed og teoretisk opdaterethed. Man får hele tiden klar besked, og ikke helt sjældent bliver fremstillingen på én gang principielt øjenåbnende og menneskeligt medrivende. En sproglig effekt helt for sig selv opnår Eirik Vassenden ved i afsnit om landsmål som litteratursprog simpelt hen at slå om i nynorsk! Jovist, bogens fire hovedforfattere behersker tydeligvis deres stof, og hvor deres egen viden åbenbart har været for tynd, har redaktionen klogelig henvendt sig til eksperter med relevante specialer, således at ikke mindst bidragene om den oversatte litteratur og kritik-kens forskellige mediemæssige former ubesværet føjer sig til den store homogene helhed og medvirker til at holde det høje formidlingsmæssige og litteraturfaglige niveau.

Det er på dette sted fristende at konkludere, at redaktionen af *Norsk litteraturkritikks historie 1870-2010* med denne terning har slået en sekser; men billedet vil være misvisende. For så veltilrettelagt, velskrevet og velafstemt et værk kan man kun lægge på bordet efter årelang målrettet, fælles indsats, hvor lærdom går hånd i hånd med kærlighed til faget.

Som dansk læser undgår man ikke gang på gang at imponeres over den ildhu, det brændende engagement, nordmændene gennem 140 år har lagt i deres litterære vurderinger og debatter, og som dansk kritiker og litteraturhistoriker kan man ikke undlade et hjertesuk over, at John Christian Jørgensens kortlægning af det danske anmelderis historie i tidsrummet 1720-1906 (i hans disputats fra 1994) hverken er blevet fulgt op af en sammenhængende skildring rækkende frem til i dag eller blot af punktstudier over litteraturkritikkens forskellige typer, dens vigtigste medier, dens genkommende kontroverser og dens retoriske strategier.

Erik Skyum-Nielsen

Per Thomas Andersen: Fortelling og følelse. En studie i affektiv narratologi. Oslo: Universitetsforlaget, 2016. 244 sider. 399 norske kr. ISBN: 978-8-2150-2613-8.

Gennem de senere år har man inden for en række fag kunnet iagttage en såkaldt affektiv vending, hvor følelsers og affekters betydning for menneskelige beslutningsprocesser, fællesskaber m.m. har tiltrukket sig stadig større opmærksomhed. Der er ikke tale om en vending, der udgår fra én bestemt disciplin eller teoretisk position, men de vigtigste impulser kommer fra adfærdspsykologi, moralfilosofi, kognitionsforskning og kulturstudier og trækker ofte i ret forskellige retninger. Hvor kognitive og adfærdspsykologiske følelsesstudier f.eks. tenderer mod at kortlægge følelser som almene, kognitive fænomener, fokuserer historiske og kulturvidenskabelige affektstudier ikke overraskende på historisk og kulturelt formede følelsesstrukturer. At også litteratur i stigende grad er begyndt at beskæftige sig med litteraturens affektive implikationer har flere grunde: dels udgør litteraturhistorien et enestående righoldigt arkiv over de menneskelige følelsers historie, dels er digtningens evne til at vække særlig kraftige eller distinkte følelser definerende for mange genrer og helt afgørende for litteraturens samfundsmæssige betydning. Dette er på ingen måde nogen ny indsigt, for så vidt de ældste filosofiske diskussioner af digtekunstens funktion fokuserer på tragediens tendens

til at vække frygt og medlidenhed. Hvor Platon mente, at kunstens emotionelle appel var fornuftsafhængig og ofte fornuftsstridig, betonedede Aristoteles følelsernes kognitive og vurderende funktion, og lignende betoninger af følelser som vurderinger finder man i en række nyere studier, hvad enten de er skrevet af filosoffer som Martha Nussbaum og Amélie Rorty, psykologer som Richard Lazarus, eller neurofysiologer som Joseph LeDoux.

Litteraturvidenskabeligt har den affektive vending dels vist sig ved et voksende antal studier af, hvordan forskellige former for litteratur påvirker læsere, hvilket blandt andet sker med afsæt i reader-responseteori og narratologi. Et eksempel på sidstnævnte er Patrick Colm Hogans *Affective Narratology* (2011), som hævder at de narrative strukturer modsvarer af den menneskelige bevidstheds emotionelle opbygning, hvilket skal forklare, hvorfor vi har så let ved at dele historier, også på tværs af kulturer. Men den affektive vending har nok især vist sig ved et voksende antal historisk specifikke, litterært og kulturelt producerede følelser. Allerede den marxistiske litteraturhistoriker Raymond Williams var optaget af, hvordan ideologisk og social forandring ofte begynder med en ændring i de følelsesstrukturer, som kommer til udtryk i litteratur og kultur. I en temmelig anden retning har litteraturforskeren Sianne Ngai skrevet om de grimme følelsers æstetik og forsøgt at navngive nye æstetiske følelser (fx »stuplimity« – en særlig blanding af træthed og ophidselse), som ikke nødvendigvis har universel udbredelse.

Inspireret af blandt andre førnævnte Patrick Colm Hogans affektive narratologi har Per Thomas Andersen (professor i nordisk litteratur ved Universitetet i Oslo) skrevet bogen *Fortelling og følelse. En studie i affektiv narratologi*, som med læsninger af en række fortrinsvis skandinaviske hovedværker fra Kierkegaard til Hamsun undersøger, hvordan følelser fremstilles og analyseres i litteraturen. Bogen indledes med en række følelseteoretiske nedslag fra Platon og Aristoteles til Andersens foretrukne og meget forskellige teoretikere, som udover Hogan tæller Nussbaum og ikke mindst kognitionspsykologen Keith Oatley. Ligesom andre før ham er Andersen optaget af at nedbryde den sejlivede tilbøjelighed til at tænke fornuft og følelse som modsætninger, og i stedet forstår han, inspireret af kognitionsforskeren Sylvain Tomkins, emotionelle reaktioner som »live scripts«, dvs. motiverende adfærdsmønstre, som kan sammenlignes med narrative enheder. I det hele taget er litteraturens måde at engagere læseren emotionelt et emne, som også interesserer andre end blot litteraturforskere. Andersen er samtidig skeptisk overfor kognitionsforskningens tendens til at overse de kulturelle og historiske forskelle, der også kendetegner følelserne, og som netop litterære følelsesstudier kan være med til at fremhæve. Det er en kritik, der er vigtig, også selv om den allerede tidligere er blevet fremsat, måske mest markant af lingvisten Anna Wierzbicka, som har påpeget, at vores emotionelle

taksonomier varierer betydeligt på tværs af sprog og kultur og altså ikke nødvendigvis er så universelle, som affektforskere uden for kulturvidenskaberne ofte formoder.

Hovedfokus i *Fortelling og følelse* er dog ikke så meget teoretisk som analytisk, og bogens kapitler består mestendels af litterære analyser. Det litterære materiale er ret forskelligartet (flere af kapitlerne er tidligere udgivet som selvstændige artikler), hvilket gør det vanskeligt at demonstrere nærmere, hvordan litteraturens følelser er kulturelt kodet. Tre kapitler omhandler værker fra tiden omkring det moderne gennembrud: Ibsens *Brand*, J.P. Jacobsens *Gurre-Sange* og Hamsuns *Sult*, men dertil kommer hovedkapitlet om Dostojevskijs *Brødrene Karamazov*, et kapitel om angst hos Søren Kierkegaard og en tour de force over æresfølelsens kulturhistorie fra sagaerne til Knausgaard. Netop sidstnævnte kapitel viser, hvordan de *scripts*, der knytter sig til æresfølelse og skam forandrer sig historisk, men der er tale om en meget kursorisk gennemgang, som med andre historiske nedslag kunne have fortalt en anden historie. Det gamle williamske spørgsmål om forholdet mellem følelsesstruktur og ideologi forbigås helt. Bogens hovedkapitel om *Brødrene Karamazov* indleder med at fastslå, at Dostojevskij-forskningen i mange år har fokuseret på forfatterskabets ideologiske aspekter på bekostning af dets stærke fremstillinger af følelsesudbrud og emotionelle relationer (s. 39). For mig at se er denne modstilling uheldig, for som Dostojevskij-forskeren Joseph Frank har påpeget, har de ofte sygelige affektive udbrud hos Dostojevskijs helte fra det unavngivne kældermenneske til Raskolnikov og Ivan Karamazov meget at gøre med politiske anskuelser og sociale patologier. I den forstand er der en nøje forbindelse mellem ideologi og følelsesstruktur i forfatterskabet, som fortjener at blive uddybet mere, end Andersen gør. I stedet følger en lang redegørelse for hovedpersonernes emotionelle profil og reaktionsmønstre samt en analyse af de affektive rum, hvori bestemte nøglescener udspiller sig.

Der hvor Andersen tydeligst får demonstreret følelsernes normative og kulturelle foranderlighed er som sagt i det afsluttende og temmeligt springende kapitel om æreskultur fra *Erik Skallagrimmsons saga* til Knausgaards »skamløse« beken- delser. Her påpeges det i og for sig indlysende forhold, at de voldsparate emotionelle *scripts*, der i vikingetiden skabte helte og stormænd, i dag skaber sociale tabere, men kapitlets analytiske hovedærinde er gennem virakken om Knausgaards *Min kamp* at vise, at skam og prestige også i vort samfund er vigtige emotionelle faktorer.

Der er mange gode iagttagelser og overvejelser undervejs, både i værklænsningerne og de affektteoretiske perspektiveringer, men jeg savner en klarere tese i denne bog, som henter sin inspiration fra så vidt forskellige kilder og behandler så forskelligartede værker. Ganske symptomatisk bliver mange af bogens kritiske

ansatser, som ellers er relevante, ledsaget af et afvæbnede »vil jeg mene« og afstår dermed fra videre argumentation. Dette giver et indtryk af en bog, som er udgivet, før den er tænkt færdig.

Christian Dahl

Peter Stein Larsen: Poesiens ekspansion – om nordisk samtidsdigtning. Hellerup: Forlaget Spring, 2015. 353 sider. 298 kr. ISBN: 978-8-7933-5805-8.

Det er med stort overblik, smittende begejstring og brede penselstrøg, at Peter Stein Larsen (PSL) kaster sig over tendenserne i og spændvidden af den nordiske lyrik i det nye årtusinde.

Det fremgår af forordet, at et væsentlig mål med bogen er, at bibringe læseren en vis portion optimisme på lyrikkens vegne og at overbevise om, at »poesien er en af menneskehedens betydeligste spirituelle resurser« (s. 19). For denne læser lykkes denne mission i vid udstrækning, og jeg sidder tilbage med en stor lyst til at genlæse eller påbegynde en del af de lyriske forfatterskaber, der i bogen behandles indsigtfuldt og entusiastisk. Det er i det hele taget i den kuraterende udpegning af en lang række interessante forfatterskaber og deres kvaliteter, at bogen har sin største styrke. Det lykkes her at tilvejebringe en fornemmelse af det samtidige lyriklandskab som facetteret, levende og kreativt med sans for sproglig fornyelse samt afsøgning af eksistentielle, politiske og ikke mindst sociale forhold. Det er lystfuldt og pirrer nysgerrigheden at træde ind i dette frodige landskab, og PSL er en veloplagt turguide, der tydeligt selv nyder turen. Den argumentatoriske del af teksten fremstår undervejs lidt mere ujævn, men ambitionsniveauet og antallet af teoretiske perspektiver er også højt, hvilket vil fremgå af nedenstående gennemgang af den overordnede struktur og de anvendte greb.

PSL arbejder som antydet i titlen med en grundantagelse om, at lyrikken inden for de seneste årtier har undergået en række »ekspansioner«, hvoraf de væsentligste gennemgås i selvstændige kapitler. Første kapitel udforsker således, hvordan samtidslyrikken i en vis udstrækning har bevæget sig uden for bogen som særligt privilegeret medie og indgår i en række intermediale og multimodale konstellationer. Det er især den frugtbare anvendelse af internettets tekniske og distributionsmæssige muligheder, der her fokuseres på, og det er en pointe, at netop lyrikken som genre synes at være særlig velegnet til at lade sig integrere i det nye

medielandskab (også i forhold til fx at benytte de sociale medier som en alternativ udgivelseskanal). Kapitlet udlægger også fem formmæssige forudsætninger for den digitale ekspansion, der har udspillet sig inden for selve bogformatet, nemlig multimodalitet, netværksstruktur, montageteknik samt serielle og procedurale kompositionsprincipper (s. 22). Der er her såvel som andetsteds klare sammenfald med Louise Mønsters udforskning af lyrikkens nye former i *Ny nordisk – Lyrik i det 21. århundrede* (2016), og Mønster nævnes da også på takkelisten i fodnote 2.

I andet kapitel følger en diskussion af, hvordan den nyere lyrik udfolder sig i et spektrum mellem en centrallyrisk og en interaktionslyrisk strategi, og der knyttes altså her direkte an til forfatterens afhandling *Drømme og dialoger* (2009, disputats), der havde netop dette begrebspar som sin kerne. Det er et centralt ærinde at demonstrere, hvordan den seneste tid har budt på en vækst i en række interaktionslyriske træk så som »samspillet i teksten mellem det poetiske subjekt og andre aktører, afsmitning i stil fra andre diskurser, den stilistiske heterogenitet og den løse afgrænsning af den digteriske form« (s. 141). Det interaktionslyriske knytter an til de ovenfornævnte formmæssige tendenser og løber i øvrigt som et spor igennem hele bogen, hvor det er et klart (om end ikke klart erklæret) delærinde at argumentere for, at disse udgør et sundhedstegn og en frugtbar resurse for lyrikken. PSL fremfører selv, at der er tale om et spektrum mellem to poler, der således begge kan være repræsenteret i varierende mål inden for det samme forfatterskab. Desværre betyder en (ellers prisværdig nok) systematisk og kategoriopdelte struktur, at de to tendenser behandles adskilt, hvormed blandingsspørgsmålet i praksis overtages af en enten-eller-tænkning. Det er en skam, da jeg personligt gerne ville have sat de to kategorier (endnu) mere i spil som potentielt interagerende strategier.

Kapitel fire og fem undersøger på baggrund af et teoretisk såvel som historisk overblik, hvordan den nye digtning revitaliserer hhv. en emnekreds og en delgenre, der har en lang tradition i litteraturhistorien. Først er det i fremstillingen af kønnene og deres indbyrdes relation (og de konkrete kroppe eller manglen på samme), hvor der peges på et opbrud fra en grundformel, hvor et (usynligt, ikke-kropsligt) mandligt subjekts begær rettes mod et passivt, idealiseret kvindeligt objekt. Et sådant opgør finder blandt andet sted i samklang med queerteori (og beslægtede positioner), hvor de kønslige identiteter og begærstrukturer er til forhandling og performes og er således intrikat sammenkædet med socialiteten og dens iboende magtstrukturer. Det kan imidlertid også komme til udtryk i sårbare og følsomme mandlige subjekter med en konkret kropslighed i fremstillingen af homoerotiske møder eller i en generelt større åbenhed over for og positiv erfaring af erotikkens kompleksitet og udtryksmangfoldighed. I det følgende kapitel behandles den nye poesis markante mellemværende med billedkunsten (og andre kunstformer), hvor den klassiske ekfrase (og teorien herom) bliver ud-

fordret og udforsket. Her argumenterer PSL overbevisende for, at en ofte citeret definition af ekfrasen som en verbal repræsentation af en visuel præsentation (fremsat af engelskprofessor James Heffernans) med fordel kan erstattes af en udvidet bestemmelse, der taler om verbalisering af reelle eller fiktive tekster, der er komponeret i et non-verbalt tegnsystem (som foreslået af litteraturprofessor Claus Clüver) (s. 213 f.). Der åbnes her op for, at ekfrasen kan angå andre kunstformer end billedkunsten som fx musik hos Tor Ulven, readymade hos Lars Bukdahl og film hos Inger Elisabeth Hansen. Desuden markerer udeladelsen af 'repræsentation' i definitionen, at det kan dreje sig om en mere fri fortolkning af det kunstneriske forlæg (en divergent snarere end en rent konvergent strategi) med en mere kompleks betydningsudveksling som resultat. Der er generelt perspektivrige refleksioner i kapitlet, hvor det også demonstreres, at sammenstødet mellem litteraturen og andre udtryksformer med en »mere umiddelbar sensorisk oplevelse« kan være en frugtbar grobund for poetologiske overvejelser (s. 216 f.).

Bogens tredje kapitel skiller sig ud ved ikke at behandle en ekspansion i lyrikken, men snarere en eksklusion i den professionelle lyrikreception ved at udpege en række forfatterskaber, der ifølge PSL er blevet uretmæssigt overset. Det er efterhånden en velkendt disciplin at pege på lakuner i den litterære kanonisering og på den baggrund foreslå revideringer af litteraturhistorieskrivningen med Hans Otto Jørgensens *Horden* (2015) som blot et af de nyeste eksempler. Ligeså åbenlyst det forekommer, at en kanon af natur må fremhæve visse forfattere og værker på bekostning af andre, lige så vigtigt er det naturligvis, at det til stadighed kan diskuteres, hvem der udelukkes og på hvilke præmisser. PSL (der er glad for at kategorisere) opererer med tre typer af eksklusionsmekanismer i form af (aldersmæssig eller sociokulturel) marginalisering, usamtidighed i forhold til tidens tendenser og begrænset eller ustabil udgivelsesfrekvens. Der fremføres eksempler på alle tre – også her med gavmilde tekstuddrag – og det lykkes da også at pirre nysgerrigheden fx i forhold til en digter som Niels Simonsen, som man ikke har hørt meget til i andre sammenhænge (tillige med Inge Pedersen og Asger Stig Møller). For andre af de fremførte forfattere som Janina Katz, Viggo Madsen og Eske K. Mathiesen kan det diskuteres, hvor udgrænsede de reelt er, og PSL bemærker da også selv, at de har nydt opmærksom i andre sammenhænge i den seneste tid. Det betyder imidlertid ikke, at de ikke har fortjent yderligere kritisk promovning, og jeg er enig i, at der her er tale om lyrikere af høj kvalitet.

Kvalitetsspørgsmålet er dog en vanskelig størrelse at omgås, og PSL bliver til tider lidt bombastisk, når han skal argumentere for en given lyrikers fortræffeligheder. Fx skulle det være »åbenlyst at Janina Katz både med hensyn til stof og formsprog er en af de mest raffinerede, vidtspændende og originale poeter fra de sidste årtier« (s. 152), mens det i forbindelse med Asger Stig Møller er »indis-

kutabelt, at der er lagt et tekstlandskab med et stort og fascinerende oplevelsespotentialt ud«, hvor teksterne »slår gnister i kraft af de mange sammenstød mellem forskellige sprogregistre« (s. 158). Faren ved brugen af forstærkere (hvad Ken Hyland og andre retorikere kalder *boosters*), som bogen generelt er rig på, er, at man som læser kan føle, at man får påduttet en særlig oplevelse eller smagsdom, og derved kan føle trang til at gå i forsvarsposition (der er tale om en fin balance mellem en hhv. smittende og let omklamrende begejstring – og heldigvis vinder førstnævnte som sagt en god del af tiden). Desuden er det et spørgsmål, hvilke kvalitetskriterier der skal lægges til grund for en udvidelse af (eller udskiftning i) kanon, givet at den offentlige reception af rent pragmatiske grunde ikke kan behandle alt jævnybdigt. PSL anfører ikke eksplicite kriterier for vurderingen af et lyrisk værk, men af karakteristikken af Asger Stig Møller ovenfor kan vi udlede en implicit forkærlighed for netop »sammenstødet mellem de forskellige sprogregistre«. Det er gennemgående, at netop det flerstemmige og det stilistiske sammensatte (kort sagt den interaktionslyriske strategi) synes at blive opfattet som en kvalitet i sig selv, som fx når en særdeles positiv karakteristik af Pablo Llambias andetsteds fremhæver »et overflødhedshorn af synsvinkler, stilarter og emner« (205). Dette blot for at antyde, at det kan være svært helt at styre udenom »den smagsstyrede tilgang« (179) i kritikken, som PSL opponerer mod, men det skal da retfærdigvis siges, at han vitteligt forsøger at holde feltet åbent og bredt og også inkluderer repræsentanter for en mere centrallyrisk position (fx Henrik Nordbrandt, Nicolaj Stochholm, Søren Ulrik Thomsen, Signe Gjessing og Theis Ørntoft). Som det fremgår af et par af navnene i parenteser, inddrages i øvrigt også repræsentanter fra tidligere generationer, som imidlertid stadig er aktive og præger det samtidige lyriske landskab. Samtidsdigtningen indbefatter for PSL altså sympatisk nok ikke kun den unge generation.

Sjette kapitel kredser om forholdet mellem lyrikken og litteraturvidenskaben og en formodet gensidig afsmitning mellem de to niveauer, om end PSL selv er sig bevidst, at det er svært afdække et egentlig kausalitetsforhold (234). Jeg har personligt lidt svært ved at se, hvordan kapitlet bidrager væsentligt til fortællingen om den ekspansive samtidspoesi (uagtet at der bestemt er interessante teoretiske refleksioner at høste undervejs). Samtidig er det også et af de steder, hvor det bliver tydeligt, at bogen mangler en klart erklæret målgruppe. I forhold til uddannede litterater kommer diskussionen af de forskellige litteraturteoretiske positioner hurtigt til at fremstå lidt overfladisk og generisk, mens fremstillingen for lægmandslæsere formentlig kan virke lidt indforstået. En af de væsentligere pointer er, at forskellige typer af digtning kalder på forskellige analytiske tilgange, og at man skal vogte sig for en alt for teoretisk ensartet og dogmatisk tilgang, og her kan jeg kun være enig med forfatteren. Det burde være en triviell iagttagelse, men ikke

desto mindre demonstrerer PSL, at sådanne enøjede læsninger stadig finder sted på bekostning af tekstens kompleksitet – fx i forbindelse med lovligt rigide dekonstruktive læsninger (236 ff.). Det kan således være en del af det generelle forsvar for lyrikken, at vi skal huske at omgås den sensitivt og med en vis åbenhed – og så er det i øvrigt en interessant pointe, at dekonstruktionen trods sin momentvise manglende smidighed som analyseværktøj har vist sig at være en frugtbar inspiration for en del digterisk praksis, hvilket PSL argumenterer for.

Lidt akademisk pligtarbejde synes der ligeledes at være over kapitel syv, der behandler en angivelig tendens til at sprænge genrekonventionerne inden for kritikken – med Lars Bukdahl og Niels Franks kritiske værker som eksempler. Overskriften »Den genrefri kritik« er en smule uheldig, da den mest oplagte betydning (genreløs kritik) ikke giver mening, hvilket PSL da også selv (om end ad omveje og lidt forbeholdent) bemærker (og gennemgangene er ironisk nok også fuld af genrebetegnelser). PSL citerer Gérard Genette i forbindelse med genrenes uomgængelighed, men har forinden henvist til Jacques Derridas »La loi du genre«, hvori det netop er en hovedpointe, at der ikke findes genreløse tekster. Ideen med afsnittet har velsagtens været at demonstrere, at poesiers ekspansion har været ledsaget af en tilsvarende ekspansion i receptionen, og det er i den forbindelse også påfaldende, at de to fremdragne eksempler er hhv. en digter, der også bedriver kritik, og en kritiker, der også bedriver digtning. Uagtet at de to kritiske værker, *Første person*, *anden person* og *Generationsmaskinen*, er interessante og nok kan fortjene opmærksomheden, synes behandlingen at falde lidt ved siden af bogens overordnede argument. Det kan også diskuteres, hvorvidt bestræbelser på at udfordre den kritiske praksis nu også er så ny endda, hvilket igen hænger sammen med en lidt vel snæver karakteristik af den kritiske genre.

I det afsluttende kapitel springer bogen fuldt ud som det kampskrift til poesiers forsvar, der har ligget latent i en del af de foregående kapitler. Det er her både nærmest komisk og stærkt forstemmende (i hvert fald for lyrikelskere), når der fremføres historiske forsøg på at frakende lyrikken enhver eksistensberettigelse (fx lyrikken som fortidslevn uden virkekraft og betydning, en tur i spejlsalen og en lidt mærkelig onkel, vi kun møder et par gange om året, samt digteren som elitist og antidemokrat, 278). Det er et effektivt middel til at få folk på barrikaderne at påvise den urimelige og ensprede kritik, som poesien har været genstand for. Ironisk bliver det mere positive forsvar for genren (med henvisning til andre poesiforkæmpere) til tider næsten lidt for skingert insisterende, hvormed det utilsigtet kan komme til at trække i den modsatte retning. Således er fx affejningen af Bendik Wolds argumenter mod poesiers slagkraft lidt til den uklædeligt ufine side:

En mindste indsigt i samtidslyrikkens og dens vilkår, karakter og udvikling finder man imidlertid ikke i Wolds tendentiøse artikel, der som øvrigt argumentationsgrundlag kun anvender nogle flagrende, idéhistoriske penselstrøg (279).

Undervejs får PSL etableret et slags litterært hierarki, hvoraf det implicit fremgår, at lyrikken er det bedste efterfulgt af anden finlitteratur, mens bunden udgøres af den forudsigelige, klichéprægede bestsellerlitteratur, der med et citat fra Tue Andersen Nexø »ikke belønner den opmærksomme læser« (295). Det er ikke fordi, en sådan distinktion ikke kan have noget for sig (diskussionen bliver for lang at udfolde her), men for mig virker det rent retorisk set uheldigt at forsvare poesien mod en urimelig og udgrænsende behandling ved at udpege en anden litterær syndebuk. Præferencen for det interaktionslyriske er igen implicit til stede her, da interaktionslyrikken præsenteres som et modargument til de dele af lyrikkritikken, der har rettet sig mod en rent centrallyrisk praksis. Deraf kunne man også udlede en lille tilbøjelighed til at give kritikken delvis ret i forhold til centrallyrikken isoleret set (284). Jeg er overbevist om, at PSL ikke selv ville formulere en sådan kritik eksplicit, og vi er altså ude i en tolkning, der sammenholdt med andre passager dog ikke er helt søgt. I en mere positiv formulering kunne man sige, at netop det at poesien er bredspektret og kan være mange ting, er et argument for dens livsduelighed og fortsatte relevans.

Bogen er samlet set båret af stor belæsthed og en omfattende lyrikhistorisk og teoretisk viden, men den er altså også noget broget og rigeligt lang. Især sjette og syvende kapitel kunne som antydnet med fordel have været udeladt for at indgå i en anden kontekst eller danne baggrund for selvstændige behandlinger. Bogen er sammensat af en række viderebearbejdede artikler, hvilket kan være forklaringen på den momentvise mangel på klar konsistens. De ovenstående forbehold til trods lykkes det PSL at levere et overbevisende forsvar for den poetiske genre i kraft af de mange eksempler (fra over 75 forfatterskaber), der i høj grad taler for sig selv, samt forfatterens oftest fintfølende og indsigtsfulde læsninger, der fremhæver teksternes sproglige vitalitet og fornyelsespotentiale såvel som deres åbning mod andre kunstformer og tilværelsens »psyko-sociale smertepunkter« (309). Efter endt læsning sidder jeg således tilbage med taknemmelighed for (og tro på), at lyrikken stadig lever i bedste velgående, og for at vi har engagerede og velorienterede forskere som PSL til at minde os om det.

Pedantisk slutnote: Bogen er forsynet med navneregister såvel som litteraturliste, hvilket gør det muligt at bruge den som opslagsværk. Af en eller grund henvises der imidlertid ikke til de citerede digtsamlinger med sidetal, hvilket gør det

unødigt besværligt at slå efter, at den »GULDSMAD«, der optræder i et Yahya Hassan-citat, er en trykfejl og ikke en hassansk neologisme (trykfejl af denne type er i øvrigt ganske sjældne). Et andet, og for denne læser noget større irritationsmoment, er tendensen til at gentage digtцитater (fx Sternberg s. 17 og 242, Zeuthen s. 124 og 300 og Gjessing s. 100 og 302). Det er naturligvis helt legitimt at slå et tema an for så at vende tilbage med en opsamling senere i bogen, men jeg følte mig personligt lidt snydt af disse gengangercitater, for hvis pointen er væsentlig og vægtig nok, skulle det nok være muligt at fremfinde mere end et enkelt belæg for den.

Jacob Ølgaard Nyboe

Martin Gregersen og Tobias Skiveren: Den materielle drejning. Natur, teknologi og krop i (nyere) dansk litteratur. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016. 184 sider. 198 kr. ISBN: 978-8-7767-4908-8.

I en verden, hvor havene stiger, bilerne selv finder vej og menneskekroppene hikker og spjætter, kan litteraturstudiet ikke holde fast i sit gamle teorem – støbt i gylde bronze: *Hvem er jeg?* Litteraturstudiet skal udvide spektret til det langt bredere og mere omfattende spørgsmål – 3D-printet i fiberforstærket nylon: *Hvad er det?* Sådan forlyder i urimelig kortform idéen i Martin Gregersen og Tobias Skiverens (født 1987 og 1988) bog *Den materielle drejning. Natur, teknologi og krop i (nyere) dansk litteratur*. Der skal, som det hedder i bogens indledning, rokkes ved »den moderne forfatnings kultur/natur-dikotomi« (s. 21), hvis litteraturstudiet skal koble sig på virkeligheden af i dag. Missionen skal nås ved at sætte efter den sammenfaldende akademiske trend, som Skiveren/Gregersen udpeger som *den materielle drejning* og identificerer i en vifte af forskellige retninger på tværs af en række akademiske discipliner. Fællesbestræbelsen her er at flytte undersøgelsens fokus fra det menneskelige subjekt og hen til alt dét udenom subjektet, nemlig den fysiske verden. Lykkes det at få koblet litteraturen på virkeligheden? Det er noget af en opgave, og der er et par bump på vejen, men Skiveren/Gregersens arbejde fortjener en sejrskrans for stort overblik, for stor formidlingsvilje, for at gøre det sammen og for noget så sjældent som akademisk venlighed.

Litteraturvidenskaben har altid arbejdet i intern alliance med det humane/sociale/psykologiske/epistemologiske, i hvilken den litterære fremstilling er anskuet som et menneskeligt udtryk for menneskelige relationer. Dette forstå-

elsesperspektiv på litteratur kan beskrives negativt som f.eks. *human bias* eller *antropocentrisme*, og som en opsummerende crawler i en nyhedsudsendelse kører det med stor selvfølgelighed under den gængse læsning af litteratur. Og det lever i bedste velgående. Vil man forvise sig, kan man f.eks. tænke på Marianne Stidsens doktordisputats *Den ny mimesis* (2016), hvis ene forside ganske symptomatisk prydes af prototypen på human bias, nemlig Narcissus, der er fanget i benovelse over at se sig selv og kun sig selv i søens spejl. Skal vi blive i analogien, kunne man sige, at Skiveren/Gregersen ikke definerer litteratur i den fikserede Narcissus' billede, men snarere i en ferskvandsbiolog med snorkel og svømmefødder, der er klar til at hoppe i søen og undersøge insekter, strømforhold, fisk, pH-værdi, planter, vandkvalitet og måske endda vandoverfladens evne til at reflektere sollys?

Man kunne også slå op i Tue Andersen Nexøs artikelsamling *Vidnesbyrd fra velfærdsstaten* (2016), hvis indledningsreplik lyder: »Den vigtigste tendens i de sidste tyve års danske litteratur er dens fremstilling af mennesket som socialt væsen« (s. 7). Det kan umiddelbart synes svært at være uenig med sådan en udmelding, jo måske at det oplagte fokus på menneskelig relevans vel ikke er noget særligt for de sidste tyve års danske litteratur? Sådan vil det vel være i litteratur til alle tider? Det første af en række åbenbare aktiver ved Skiveren/Gregersens bog er, at man med stringent, gennearbejdet og eftertrykkelig argumentation med en imponerende teoretisk belæsthed som rygdækning og dertil en stribe veltilrettelagte tekstanalyser overbevises af andre og langt tungere argumenter om, at være netop uenig. Og det spøjse er, at man under læsningen helt glemmer, at man faktisk er uenig med nogen.

Mennesket som socialt væsen er givetvis et vigtigt motiv for Narcissus, der sidder ved søbredden – men hvad med resten af verden, er den dermed uvigtig for Narcissus? Og kan vi, hvad Andersen Nexø-citatet implicit gør, sådan uden videre udskille *resten af verden* som mindre vigtig i litteraturen? En rest, der jo kun bliver mere og mere påtrængende i en verden, hvor menneskers CO₂-emission ændrer på naturen, hvor computerteknologi fundamentalt ændrer på menneskers adfærd, og (i sammenhængen knapt så oplagt og i hvert fald ikke så presserende) at kroppens egenhændige impulser i visse tilfælde viser sig at kunne regere henover jegets vilje. Giver det mening, at tale om *det sociale* som vigtigt og *noget* udenfor det sociale som underordnet? Næppe. Eller formuleret i Skiveren/Gregersens karakteristiske ordvalg, der fremstår rensat for bombastiske udmeldinger om, hvad der måtte være vigtigst, men til gengæld er tilsat rigelig blødgørende skyllemiddel: »Bare fordi naturen fremstår som noget principielt Andet, der ikke sådan lige er til at forstå og kommunikere med, så behøver man ikke af den grund at være arrogant og besidderisk« (s. 7).

Dertil kommer så, om det overhovedet er korrekt, at det sociale har forrang for resten af verden i *de sidste tyve års danske litteratur*? Med det litteraturudvalg Skiveren/Gregersen bringer på banen, og som sirligt analyseres og fortolkes på række, står det klart, at en vigtig tendens i nyere dansk litteratur ikke blot er fremstillingen af menneskers samkvem med andre mennesker, men også: Menneskers forbundethed med den omgivende verden, hvori størrelsen *andre mennesker* udgør et lille eksklusivt hjørne. Den overbevisende dokumentation af dette forhold er det andet store aktiv i *Den materielle drejning*.

Skiveren/Gregersen udpeger poststrukturalisme og socialkonstruktivisme og dette idékompleks' optagethed af sprog, diskurs og kultur som det der (ikke vendes ryggen i vrede, men forsigtigt, forsigtigt) *drejes* væk fra. Poststrukturalisme har »længe favoriseret de diskursive strukturers betydningspotentiale« (s. 9), som det hedder. Men, fortsætter Skiveren/Gregersen undrende: »Kan det passe, at *menneskets* sprog, diskurs og kultur skulle være suverænt privilegerede størrelser, mens materialiteten i sig selv er et passivt og perifert fænomen?« (s. 15). Nej, det kan ikke passe. Min anke her er, at poststrukturalismens kodeks (sådan som det i forsimplet form præsenteres) vel for længst er blevet forladt af academia, hvorfor det er gratis at ville (forsigtigt, forsigtigt) skrive sig op imod poststrukturalisme som norm i 2017.

Dertil kan jeg ikke følge, at det non-humanes modsætning udelukkende ligger her. For mig at se, består fjendens lejr endnu tydeligere i den udpræget aktuelle optagethed af det sociale i litteraturstudiet, som vi lige har rundet, samt i alt det hermeneutiske vraggoods, der stadigvæk kredser rundt i og omkring humanioras epicentre (og i *Den materielle drejning*). Her tænker jeg bl.a. på idéen om, at overfladen dækker for det egentlige indeni, at essens er vigtigere end relationer, og at pointer *kan* og partout *skal* udtrykkes som konklusioner og krystalliseringer. I disse tilfælde er poststrukturalisme ikke fjenden, men snarere en vigtig med-sammensvoren i arbejdet med (kampen for) at rokke ved sprogets dominans og dermed også det menneskeliges udsigelsesmagt.

Bruno Latour er den helt centrale tænker for grundidéerne i *Den materielle drejning*, og man bør notere sig, at hans tidlige studier netop var en vigtig brik i etableringen af socialkonstruktivisme op gennem 1980'erne, hvad enten Latour selv bryder sig om det eller ej. Dertil var poststrukturalistiske superstjerner som Roland Barthes og Jacques Derrida jo tilbage i 1960'erne og 70'erne særdeles optaget af det konkrete, af stof, materialer, tekstur, ting osv. som en slags modgift mod det allestedsnærværende *menneske* og forherligelsen af *mening*. Sent i *Den materielle drejning* anerkender Skiveren/Gregersen så, at det har været »det poststrukturalistiske projekt (...) at gøre op med opnormeringen af mennesket«

(s. 154), men iagttagelsen når ikke at indvirke på castingen af poststrukturalisme som modstander.

For at overbevise læseren om, at et afgørende forskningsspørgsmål for litteraturstudiet er *Hvad er det?*, spreder Skiveren/Gregersen deres litteraturlæsning ud på 15 nyere værker samt en lille håndfuld ældre litteratur. Den svært gumpetunge parentes i bogens undertitel, *Natur, teknologi og krop i (nyere) dansk litteratur*, siger så meget, som at bogen undersøger litteratur efter år 2000, men dertil laver litteraturhistoriske forbindelser mellem nyt og gammelt. Selvom det ikke er et egentligt ærinde for bogen, så skabes der, ved at kigge på *verden* i stedet for *menneske*, i litteraturlæsningen en ny litteraturhistorie – eller i hvert fald konturerne til sådan én. Og samtidig demonstreres det indirekte i hvor høj grad de litteraturhistoriske linjer, vi har skabt konsensus omkring, er underlagt human bias.

Det tredje store aktiv i *Den materielle drejning* er, at bogen faktisk lykkes med en fortælling, hvor outsiders i den vanlige litteraturhistorie (bl.a. Tove Meyer, Knud Sørensen, Eske K. Mathiesen, Kristian Byskov og Eli I. Lund) gives en central plads sammen med insidere som Inger Christensen, Peter Seeberg, J.P. Jacobsen, Thorkild Bjørnvig, Peter Adolphsen m.fl. Outsiderne er ikke med i kraft af deres misfit vel at mærke. Deres outsider-pas bliver konfiskeret, og de er med, fordi de passer ind; fordi de undersøger spørgsmålet *Hvad er det?* Sågar lykkes det Skiveren/Gregersen at skabe en kontekst, hvor den måske mest utilgængelige, umulige, sære og bogstaveligt talt sorteste danske bog *ever*, Klaus Høecks *Projekt Perseus* (1977/2002), bare klikker ind i rammerne som det selvfølgelig, oplagte, naturlige valg af analyseobjekt. Når Skiveren/Gregersen med så stilfærdigt overskud, som tilfældet er, kan ruske formationerne i det, vi troede var kanon, vidner det om deres litteraturvidenskabelige råstyrke. De lykkes med at få en ny akademisk synsvinkel til at give sig udslag i ny akademisk indsigt.

Core-musklerne i *Den materielle drejning* er bogens tre afsnit med litteraturlæsninger, hhv. »Natur og litteratur«, »Teknologi og litteratur«, »Krop og litteratur«. Hvis vi begynder bagfra, så er der noget befriende skønt i at to mandlige literater uførtroent kaster sig ud i læsninger med menstruation, fødsel, graviditet, abort og moderskab som sigte. Skal man tro den såkaldte kropsmaterialisme, der fremføres, er disse størrelser noget (kvinde)kroppen bare gør. (Kvinde)kroppens *bevidsthed, jeg, menneske*, eller hvad vi nu skal kalde det, kan blot se til, mens (kvinde)kroppen i en vis udstrækning opfører sig som en selvstændigt handlende aktant. Forholdet fremlæses eftertrykkeligt som omdrejningspunkter hos Ursula Ankjær Olsen, hvis bog *Det tredje årtusindets hjerte* (2012) vel hurtigt, forhippet og inddæmmende udnævnes til »abortpoesi« (s. 9), samt Olga Ravn og Mette Moestrup. Tove Meyer og Pia Tafdrup er de oplagte historiske forlæg, mens i

sammenhængen måske ligeså oplagte forfattere som Jytte Rex eller Lene Adler Petersen forbigås.

Det er mig bekendt opsigtsvækkende sjældent at sådanne »specifikt kvindelige oplevelser« (s. 137) med kroppen bliver gjort til genstand for litteraturkritisk undersøgelse udenfor eksplicit kønsteoretisk eller -politisk forståelsesramme, og endnu sjældnere at det varetages af et ikke-kvindeligt *vi*. Hos Skiveren/Gregersen er pointen ikke, at menstruation er tabuiseret i patriarkatet, men snarere at menstruation pågår udenfor jegets kontrol: »Hos [Olga] Ravn har kødet et selvstændigt liv, der overskrider menneskets forsøg på at kontrollere det« (s. 138).

Det er en bedrift, både at Skiveren/Gregersen overhovedet kaster sig ud i det, og at det lykkes dem så godt at komme i mål med den umulige opgave: *Mænd taler om menstruation*. Og jo, der er også plads til kropserfaringer, som ikke er reserveret til kvindekroppen, herunder sædafgang hos Søren Ulrik Thomsen, kræftknuder hos Amalie Smith og aldning og opkast hos Harald Voetmann. Jeg tænker, at døren nu er åbnet til kommende kropsmaterielle sex- eller ligefrem pornolæsninger? Og fik jeg nævnt, at bogens cover er skrigende babylyserødt?

I bogens anden analysedel introduceres (computer)teknologiens fremstilling i bl.a. sci-fi af Anders Bodelsen, Peter Seeberg og Kaspar Colling Nielsen (og ikke Svend Åge Madsen?) samt (computer)teknologiens aktive medvirken i at udfærdige det litterære produkt. Tomas Thøfners delvist algoritmegenererede bog *Altings A* (2004) læses med udgangspunkt i termerne *cyborg* og *posthumanisme*. Det drejer sig om konstateringen af, at teknologien ændrer ved både menneskekroppen, -bevidstheden og *det menneskelige*. Skiveren/Gregersen trækker tråde tilbage til Hans Jørgen Nielsens pionereksperimenter i 60'erne (og ærgerligt nok ikke til Klaus Høecks eller Pejk Malinowskis algoritmegenererede bøger; Høeck nævnes men ikke i denne sammenhæng). I Thøfner-læsningen udfordres Skiveren/Gregersens tematisk-oversættende læseform i en sådan grad, at analysen alene henholder sig til at beskrive tilblivelsen af teksten fremfor teksten selv i gængs forstand. Thøfners tekst (eller hvis tekst det nu er) er tilstrækkelig ulæselig til, at den kan oversættes til noget en filosof har skrevet, men netop heri møder vi noget fremmed, umenneskeligt, nemlig, lyder påstanden, en posthuman stemme og dermed noget interessant i bogens sammenhæng.

I den første og mest vellykkede og sammentømrede læsningsrunde gives det overordnede non-humane fokus for alvor noget at rive i. Her læses bl.a. Knud Sørensen som jordbunden økopoet, hvis umiddelbare sendrægtighed eksponeres som taktile meteorologiske og landskabelige kendsgerninger »i det lokale område, i den nære natur« (s. 60), som omgiver, og, viser det sig, *er* digteren. I et litteraturudvalg, der snildt kunne udvides med Morten Chemnitz, Morten Søkilde, Signe Gjessing eller Josefine Klougart, læses Theis Ørntofts *Digte 2014* (2014)

fyndigt som (ikke dystopi, men) kølig, realistisk beskrivelse af klimaforandringer-nes betydning for menneskers liv på jorden. Som i den toneangivende klimafilosof Timothy Mortons idé om »dark ecology« er *opløsning* det overordnede kendetegn for denne tilstand, hvor »forholdet mellem indre og ydre konstant problematiseres, fordi den ene konstant vrides ind i den anden« (s. 69). De litteraturhistoriske forgængere i dette økokritiske virke udpeges her til Jeppe Aakjær, Thøger Larsen, Inger Christensen m.fl., der alle fremstiller naturen og dens virke som en selvbestaltende størrelse.

I kompositionen af bogens voluminøse materiale tager Skiveren/Gregersen en række valg, hvoraf enkelte kan virke problematiske. *Den materielle drejning* leder læseren frem mod de tre analyseafsnit med et teoretisk oversigtskapitel, hvis spændvidde og udviste belæsthed må imponere. Det er den franske videnskabs-sociolog/filosof Bruno Latour, den amerikanske filosof Graham Harman samt den amerikanske politolog/filosof Jane Bennett, der ganske berettiget får lov til at definere den nye orientering mod den non-humane verden.

Dog mener jeg, at Latour gives misvisende lidt kredit i fremstillingen, når han placeres på linje med Bennett og Graham. Uden Latours arbejder op gennem 1980'erne og 90'erne ville Graham aldrig kunne have formuleret en »objektorienteret ontologi« (hvad Graham selv nævner igen og igen), mens Bennetts idé om »thing-power« og »vibrant matter« vel er en retorisk velsmurt variation over gammelt Latourpensum. Latour tilhører en tidligere generation (og en anden intellektuel liga), og den rangorden eller kausalsammenhæng savner jeg medreflekteret i Skiveren/Gregersens gennemgang. I samme ombæring vil jeg gerne benytte lejligheden til at give den efterhånden udbredte fejloversættelse af »vibrant matter« til »vibrerende stof« et skud Roundup. I Bennetts brug af adjektivet *vibrant* må det være betydningsnuancerne 'livlig', 'spillevende', 'livfuld', der er de korrekte. *Vibrant matter* = livligt stof. Basta.

De tre analyseafsnit løber gennem nøjagtig samme bane. De er, som det hedder, »kompositorisk parallelle«: Først en teoretisk introduktion med fokus på forskellige opfattelser af det pågældende område; dernæst en positiv udlægning (hvad vi kunne kalde *thumbs up*-udlægningen); så en negativ udlægning (hvad vi kan kalde *thumbs down*-udlægningen); så en samling af centrale begreber inden fem grundige analyser (ca. tre sider pr. analyse), der er fordelt ovenpå et litteraturhistorisk rids med sporadiske nedslag i det tyvende århundredes danske litteratur.

Den parallelle komposition er udtryk for en sirlig, stringent og dydig orden, som stiller sig i fin forlængelse af Skiveren/Gregersens nobelt tilbageholdende og omsorgsfulde skrivestil – læseren skulle jo nødig blive utryg eller forvirret undervejs. De kan deres grundbog i akademisk skrivning, og de følger den slavisk. Pa-

radokset opstår i og med, at denne »orden« vel er et udtryk for antropocentrisme, altså en forceret sortering i stoffet set fra et humant akademikerperspektiv. Jeg savner noget uorden, noget uventet, noget kaos, der kunne underløbe det humane perspektiv for en stund. Ikke mindst når nu der tales så meget om at gøre op med netop antropocentrisme. Hvorfor skal eksempelvis naturopfattelserne, teknologiopfattelserne, kropsofattelserne efter tur partout reduceres til *dem med thumbs up* og *dem med thumbs down*? Det er svært at se det som andet end et udslag af menneskehjernens besidderiske forkærlighed for kasser og direkte modsætninger.

Analysesektionens tredeling (natur, teknologi, krop) kan heller ikke se sig fritaget fra den klamme antropocentriske hånd: Hvem er det, der føler trang til at sortere verden i treledede fortællinger? Og for hvis skyld gør vi det? Kigger vi på tredelingens rækkefølge, synes selvmodsigelsen atter at kigge frem. Der er – Skiveren/Gregersen siger det selv uden at kimse – tale om en »zoomende manøvre (...) fra den ydre materialitet (...) over den nære (...) til den helt indre« (s. 26). For en efterforsker af den non-humane verden må selvmålets bevægelse være netop den, der går *fra den ydre verden frem mod målet, det »helt indre« menneske*. Latours kongstanke om en flad ontologi, »hvor ingen entiteter på forhånd opfattes som mere virkelige eller aktive end andre« (s. 25), som Skiveren/Gregersen skriver, ejer ikke retning, og den flade ontologi synes således underløbet her i en netop retningsbestemt bevægelse fra såkaldt ydre til såkaldt indre.

I analyserne, som over en bred kam er både øjenåbnende og velformidlede, er der især i forhold til lyrikken en trang til eksplicit at ville oversætte: *Den her linje betyder på forståeligt dansk sådan og sådan – gerne noget som en filosof har sagt tydeligere*. Som om digtlinjer vil sige noget andet, end de gør? Sådan en praksis tenderer til at fastholde og inddæmme mere end til at udfolde og undersøge, hvilket først irriterer mig (det er belærende overfor både læser og litteratur), og dernæst undrer mig, idet den non-humane verden netop er karakteriseret ved, at den undviger og undslipper *vores* betydning. Spørgsmålet er, om ikke ens læseinstrument burde samstemmes med den viden og den vidensform, man henter ud af litteraturen? Skiveren/Gregersen slukker ilden med benzin, eller hvad? Det kan i hvert fald virke ganske kontraproduktivt, når de vil fremlæse netop *gemt betydning* i jagten på ny viden om det non-humane, en verden af ren overflade.

»Hvilke implikationer har disse teoretiske bevægelser for vores litteraturkritiske virke?«, spørges der indledningsvis (s. 11). Tja, der er selvfølgelig alle de fuldgode fremstillede pointer, men selve det »litteraturkritiske virke« fremstår nogenledes urørt. Jeg kunne savne, at Skiveren/Gregersen havde turdet tage et par konsekvenser, kappet fortøjningerne og begivet sig ud af deres komfortzone, men i *Den materielle drejning* har de tydeligvis ikke de hensigter. Som sagt noterer Skiveren/Gregersen om Theis Ørntofts digte, at »forholdet mellem indre og ydre

konstant problematiseres, fordi den ene konstant vrides ind i den anden« (s. 69). Det havde været smukt, om man med en større fylde kunne sige det samme om læsningerne i *Den materielle drejning*.

Som en samlemuffe for deres mange læsninger har Skiveren/Gregersen valgt termen »materialitet«, et *buzzword* inden for æstetisk formidling. Materialitet, forstår man, er en paraplybetegnelse for alt det i verden, som ikke er kontrolleret af human bevidsthed – og ind imellem også det specifikke forhold, at denne del af verden kan agere selvstændigt. Det er den syge menneskekrop, der ikke vil lystre. Det er krydsninger mellem menneske og maskine. Det er landskabets forandringer over tid. Et udvalg af brugen af *materialitet* ser sådan ud: »enhver form for materialitet«; »Materialitet er teknologi, der er løbet løbsk«; »disse idéer om materialitetens agens«; »den passive materialitet«; »den konkrete kropsmaterialitet«. Når den overforbruges, bliver det opstyltede ved termen forstærket, og i al sin forfløjne abstraktion og fortænkthed modarbejder den vel ærindet om at gribe ud i det konkrete, det sprogløse? Selv efter afslutningskapitlets opremsende afsnit med *materialiteten er dit, materialiteten er dat* (12 linjer med 6 gange »materialitet«, s. 153) står det stadig hen i det uvisse, hvad forskellen på »materiale« og »materialitet« er? – hvad forskellen på »substans« og »materialitet« er? – hvad forskellen på »fysisk verden« og »materialitet« er? – hvad forskellen på »kød«, »krop« og »kropsmaterialitet« er? Er der nogen forskel?

Det dobbelte forfatterskab er interessant. Ikke blot fordi det er ganske usædvanligt inden for traditionel humanioraforskning, hvor man efter tysk universitetsmodel arbejder alene (og helst imod andre). Men duoformatet er også interessant, fordi det ikke benyttes til en interview- eller korrespondanceopstilling med to adskilte roller (good cop-/bad cop-modellen, kunne vi kalde den – tænk på populærvidenskabelige bøger, hvor det er udbredt), men uden videre føres igennem i en umarkeret fællestekst med »os«, »vi« og »vores« som gennemgående pronominer. Dette forhold skaber betingelserne for et litteraturstudie med større volumen og mindre idiosynkrasi; mere diplomati og mindre selvhævdelse. Slet og ret fordi udgangspunktet må have været en slags enighed, som »vi« er nået frem til. Uden at de siger det højt, har Skiveren/Gregersen måske hørt efter, hvad Latour opfordrer videnskaben til, nemlig at inkludere frem for at ville have ret? Jeg aner i hvert fald konturerne af en sådan flad forskningsvision i den jyske morgentåge.

Sammen kan Skiveren/Gregersen nå længere ud, læse mere, skrive mere og være lydhøre over for flere litterære og akademiske stemmer, end de kunne hver for sig. *Den materielle drejning* er tavs omkring det, men man kan nok spore

duoformatet tilbage til litteraturprofessor Peter Stein Larsen og Aalborg Universitets danskstudie, hvorfra et såkaldt »fællesspeciale« med enslydende titel foreligger. Måske skyldes samarbejdet, som tidligere også har udmøntet sig i to akademiske udgivelser om hhv. Forfatterskolen (*Det åbne redskabsskur*, 2013) og Eske K. Mathiesen (*Eske K. Mathiesen*, 2015), det faktum, at samfundsvidenskab og humaniora angiveligt er ét fakultet på Aalborg Universitet. Man ser for sig, hvordan studie- og arbejdsformer samt tankemønstre fra samfundsvidenskaben har sneget sig ind i det humanistiske fakultet. På bogens bagside kan man læse, at de to forfattere nu skriver hver sin ph.d.-afhandling, sikkert fordi *fælles* er helt bandlyst oppe på det akademiske niveau? I givet fald er det jo noget pjat, og at verden ville være langt bedre tjent med en fælles ph.d.-afhandling, er *Den materielle drejning* diplommet på.

Den akademiske venlighed, som er udslaget af Skiveren/Gregersens duoskrivning, er først og fremmest kærkommen i studiet af dansk litteratur og ikke mindst debatten om den. Det er skønt at læse en dedikeret akademisk tekst, der er rensset for polemik og selvfede dagsordner. Men rummeligheden har samtidig også en fad bismag al den stund, at det sympatiske og venlige diplomati af og til tenderer mod forceret udglatning og udflydende feel good-stemning. Så vidt jeg kan se, er der tale om et stort og radikalt skridt, ja, en total kursændring, en kopernikansk redefinerings af hvor den litterære læsnings centrum skal placeres med vidtrækkende konsekvenser for vores måde at opfatte og forstå litteratur på. Men sådan ønsker Skiveren/Gregersen ikke at pakke gaven ind. De styrer efter »udbygninger snarere end affærdigelser, korrektiver snarere end antiteser« (s. 14). Det kan der sikkert være noget strategisk smart i, men jeg synes nu, at de undersælger deres bedrift.

Den fade smag fremkommer også, når ordet »nærmest« får lov at stå i overrepræsentation sine steder i bogen. Kaspar Colling Nielsens roman er »nærmest transhumanistisk« (s. 108), og i vores måde at omtale forurening på kan vi ifølge Lawrence Buells italesætte »en nærmest mytisk fremstilling af paradisisk natur« (s. 43), mens Emil Bønnelyckes prosalyrik er blevet »betragtet som nærmest synonym med futurismens teknofile ideologi« (s. 93). Rummelighed, nuvel, men i lige så høj grad tågeslør, for *er* Bønnelyckes agenda synonym med futurismens ideologi, eller er den ikke? Og hvis ikke, hvordan skal forholdet så beskrives? Dertil kommer en mekanisk gentaget forsikring inden de tre afsnit med litteraturlæsninger, der, som en anden afgangsbøn rungende gentager, at Skiveren/Gregersen ikke er kommet for at tage stilling: »Formålet med ovenstående diskussioner er ikke at tage stilling til, hvem der har ret« (s. 44); »Målet med denne skitse af tænkningen om det posthumane har ikke været at tage stilling« (s. 91); »Hensigten

med denne tour de force gennem forskellige teoretiske iagttagelser om kroppens aktiviteter har ikke været at tage stilling« (s. 127). Er det et rummeligt eller konfliktsky *vi*, der skriver sådan?

Jeg lander på det første med et stort smil på læberne. Den akademiske venlighed er, når alt kommer til alt, en både frisk og gangbar måde at tænke akademisk på; et alternativ, der i modsætning til de omtalte tendenser til overdetermineret orden i kompositionen og overgjort Holger Fortolker-figur i analysen, går i synk med konceptet i den flade ontologi. Jeg er først og sidst både glad og faktisk også taknemmelig for at sidde med en dansk bog om det non-humane i dansk litteratur, og jeg tildeler hermed *Den materielle drejning* en uforbeholden gruppekrammer. Skiveren/Gregersen har bedrevet en stor, fyldig og vellykket bog, der formår at fæstne en ny idé til traditionen og ikke mindst vise, hvordan idéen kan bringe os det nye i hænde. Man guides trygt (af og til lidt for trygt) gennem et overvældende stort litterært rundskue, og Skiveren/Gregersen efterviser den sandhed, der ikke kan udråbes for ofte, nemlig at litteraturen er rig på viden om den non-humane del af det, der findes i denne verden.

Søren Langager Høgh

Klaus Nielsen: Bogen og værket. En introduktion til tekstkritik og boghistorie som litteraturteori. København: Museum Tusulanums Forlag, 2017. 192 sider. 198 kr. ISBN: 978-8-7635-4566-2.

Göteborg, sensommeren 2015: Til en litteraturkonference analyserer en oplægs-holder et digt af den finske digter Pentti Saarikoski. Digtet er gengivet på et PowerPoint-slide. Digtets ordlyd er, formoder jeg, korrekt transskriberet, men hvad er det i grunden, der bliver analyseret? Teksten, jovist, men der bliver i foredraget ikke taget højde for transmissionen af digtet fra bogside til PowerPoint, dvs. at papirets hvide side er erstattet af en farvet baggrund; at typografien er ændret, og at et noget boheme-agtigt fotografi af digteren flankerer digtet. Et digt, der i realiteten qua sin projicering måler 1 x 1,5 meter ... For *paper presenteren* var der formentlig tale om en støjfri gengivelse af Saarikoskis digt, men det præsenterede digt optrådte unægteligt i en noget anden publikationskontekst end i den bette pjosker af en digtsamling, der lå på foredragspulten, og som der i grunden blev talt om. Betyder denne transmission noget for læsningen af digtet? Og hvis ja, *hvad* og *hvordan* gør den så præcist det?

»Vi kan ikke tilegne os et litterært værk, uden at det foregår via en medieret repræsentation, hvis udformning påvirker vores opfattelse af værket«, skriver Klaus Nielsen, ph.d. og udgaveleder ved Grundtvigcentret på Aarhus Universitet, på side 29 i sin *Bogen og værket*. De første 2/3 af sætningen giver sig selv, men hvad med den sidste tredjedel af sætningen? Sagen er, hævder Nielsen, at der i det litterære felt eksisterer en »manglende refleksion« over, hvad et litterært værk i grunden er, hvorfor »materielle betragtninger sjældent indgår i fortolkningen« (s. 9). Og så falder Niensens *silver hammer* ubønhørligt: »Det er et problem for fagets videnskabelighed og akribi«.

Nielsen står ingenlunde alene som fortaler for en materiel poetik. Det er måske nok at tage munden for fuld at tale om en boghistorisk *vending* hertilands (inflationen af »turns« er efterhånden velkendt), men uden tvivl er de forskellige indsatser et vitalt bidrag til den litteraturvidenskabelige forskning. Dette fremgik bl.a. af Anders Toftgaards artikel i *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* i 2013, hvor Toftgaard, seniorforsker ved Håndskriftsamlingen, fremlagde en tyve sider lang kortlægning af aktuelle boghistoriske bestræbelser i Danmark. Siden da er der hertilands udkommet nye og væsentlige casestudies såsom Jens Bjerring-Hansens *Ludvig Holberg på bogmarkedet. Studier i Peder Paars og den litterære kultur i 1700- og 1800-tallet* (2015) og Maria Simonsens *Den skandinaviske encyklopædi. Udgivelse og udformning af Nordisk Familjebok og Salmonsens Konversationsleksikon* (2017). Man kunne også nævne den fremtrædende skandinavist Klaus Müller-Wille, professor i nordisk filologi ved universitetet i Zürich, og hans monografi *Sezierte Bücher. Hans Christian Andersens Materialästhetik* (2017), et værk, der er opstået i Müller-Willes tid som Visiting Professorial Fellow ved HCA Academy på Syddansk Universitet (se anmeldelsen s. 194-197, red.).

Boghistorisk forskning og forskningsfora eksisterer i Danmark, men som Klaus Nielsen indledningsvist understreger, så har »krydsfeltet mellem materialet og litteraturforskning (...) længe været underbelyst i de hånd- og metodebøger, som bliver brugt i undervisningen på danske universiteter« (s. 7). Niensens bog omfatter både det boghistoriske og tekstkritiske, jf. undertitlen »En introduktion til tekstkritik og boghistorie som litteraturteori«. Den primære målgruppe for Niensens bog angives at være litteraturstuderende på universiteterne, og bogen skal fungere som bindeled mellem forskningen på den ene side og universitetskurserne på den anden. På litteraturstudierne på de danske universiteter er emner som tekstkritik nemlig endnu (?) ikke, modsat universitet i Oslo, obligatoriske.

Bogen og værket er opdelt i fire kapitler, dvs. i realiteten kun i tre, idet første kapitel er en kortfattet introduktion. De resterende tre kapitler går i clinch med hhv. »Værkbegrebet« (hvor et udvidet litterært værkbegreb præsenteres), »Materiel poetik« (byggesten til både litteraturanalyse og tekstkritik) og endelig »Gittes

monologer« (det Højholt-værk, der er Nielsens hovedanalyseeksempel). I »Værk-begrebet« præsenteres det boghistoriske »trekløver«: værk, tekst og dokument. Anvendelsen af disse begreber muliggør en skelnen mellem sekvensen af tegn i en given bog (»teksten« i den bog, som jeg sidder med), denne teksts konkrete materielle manifestation (»dokumentet«, bogen i mine hænder) og endelig den korte eller lange række af manifestationer, f.eks. genudgivelser, oversættelser, remedieringer etc., der er resultatet af en given titels produktions-, distributions- og receptionshistorie (»værket«). Trekløverets interne relation bliver der fint gjort rede for, selvom man kan ane vanskeligheder ved at anvende disse begreber uden for den boghistoriske disciplin, idet ord som dokument og værk normalt (også) anvendes på noget anden vis, f.eks. kan »værk« tillige betegne det singulære værk og ikke nødvendigvis alle dets manifestationer og den samlede transmissionshistorie. Anvendelsen af betegnelsen »dokument« er ikke helt heldig, fordi ordets øvrige betydninger klinger med. Ikke desto mindre er trekløveret i praksis et velegnet redskab, idet en række arbejdsspørgsmål hvirvles op ved brug, hvilke potentielt kan give nye perspektiver på et givent værk.

I kapitlet »Materiel poetik«, bogens bedste, præsenteres den materielle poetiks fire dele, der både kan anvendes i forbindelse med analyser og tekstudgivelser: 1) recensionen (»en gennemgang af alle kendte tekstkilder og deres indbyrdes forhold«), 2) valg af grundtekst (den konkrete udgave, der skal anvendes), 3) selve analysen samt 4) materialitet og transmission. Nielsen har nogle gode eksempler, f.eks. hele seks afbildede omslag til Villy Sørensens *Ufarlige historier*, der siden udgivelsen i 1955 har haft særdeles forskellige omslag, der på forskellig vis rammesætter læsningen. At omslaget gør det, tydeliggøres imidlertid først for alvor, når to eller flere omslag indgår i analysen. Andre eksempler er Karin Alvtegens *Skugga* (2007 og 2008) og Selma Lagerlöfs *Herr Arnes Penningar* (1917). Hos Alvtegen ændres omslaget en anelse, hvorved bl.a. en galge (!) udgik fra det rødtonede omslag, der havde en gammeldags skrivemaskine i centrum (for at markere, at bogen skulle læses som roman og ikke som krimi som følge af Alvtegens offentligt markerede genreskift), hvorimod Lagerlöf skelnede mellem et »billigbogsoplag« og »et såkaldt litteraturoplag« (s. 95), der henvendte sig til forskellige grupper af læsere, selvom teksten var 100 % identisk.

Nielsen betoner allerede indledningsvist i bogen, at han tilstræber »en tydelig og lettilgængelig fremstillingsform« (s. 11), hvilket han må siges at være sluppet godt fra. Det er en sober og klar fremstilling. Kommende tekstudgivere kommer dog ikke uden om at konsultere Johnny Kondrups standardværk *Editionsfilologi* (2011), hvorimod litteraturstuderende, der arbejder med et boghistorisk perspektiv, får mange nyttige redskaber og arbejdsspørgsmål at arbejde videre med i kapitlerne »Værkbegrebet« og »Materiel poetik«.

Og så er der jo Die Gitte. Hvorfor afsætte så meget plads til Per Højholts folkelige gennembrud *Gittes monologer*, spørger denne anmelder (der er Højholt-, men ikke ubetinget Gitte-fan)? Nielsen betoner på side 11, at *Bogen og værket* ønsker at tilvejebringe »ny viden om *Gittes monologer* og værkets rolle i Per Højholts forfatterskab«. Men hvorfor dét værk og hvorfor omfanget (s. 108-171, dvs. en tredjedel af bogen). Jo, det er som »demonstration af metodens anvendelighed« (s. 9). Spørgsmålet er så, om det er det, værkanalysen rent faktisk gør? Nielsens bog har også *sin* transmissionshistorie, idet teksten er en omarbejdet version af ph.d.-afhandlingen *Døm altid bogen på omslaget. Om boghistorie og litteraturanalyse – og Gittes monologer*, som Nielsen forsvarede i 2012. Jeg skal ikke sammenligne afhandling og bog *in extenso* her, blot bemærke at forfatter (og forlag vel ikke mindst?) har ønsket at trække afhandlingens generelle aspekter frem, hvorfor *Gitte* har forladt titel og undertitel, hvorimod analysen af værket stadigvæk udgør en substantiel del af bogen, omend den ikke er så sammenflettet med de teoretiske overvejelser, som den var i afhandlingen. Producerer Nielsens analyse ny viden om dette Højholt-værk? Ja, det vil jeg absolut mene, at den gør. Udgangspunktet er ikke kun den samlede udgave af *Gittes monologer*, idet Nielsen insisterer på at den endelige udgave, 1984-udgaven, ikke kan anvendes som grundtekst. *Værket* er nemlig mere komplekst end som så, og transmissionshistorien viser sig at være særdeles væsentlig for en forståelse af værket. Nielsens valg af en »fuld kronologisk læsning« (s. 129) følger værket i alle dets manifestationer, dvs. inddrager de oprindelige monologer, der opstod som aktuelle indslag i P1's Perspektivkassen og siden manifesterede sig i forskellige bog- og lp-udgaver, og endelig sendte Højholt på en veritabel oplæsningsturné, bl.a. til en nyåbnet Netto, hvis skriggule reklame reproduceres i bogen.

Nielsen undersøger også udviklingen i stemmeføringen hos hhv. Højholt og Gitte-figuren, og hvordan Gitte-figuren undervejs i processen transformeres. Alt sammen meget fint udført, men nok, synes jeg, lettere afsporende i forhold til bogens første to tredjedele. På den ene side har *Gittes monologer* en interessant transmissionshistorie, og Nielsen forsøger på bedste beskub at bruge de begreber, der var blevet anvendt i de mere introducerende teoretiske afsnit, men i bl.a. lydanalysen, i øvrigt udført med akribi, inddrages vidensområder, hvilke kun vil være relevante for et fåtal af andre værker og dermed nærvæd umulige at applicere. Det er selvfølgelig instruktivt som læser at se en manifestations- og transmissionsanalyse udført i dybden, men man kunne måske alligevel med fordel have valgt at gå en anden vej, nemlig *to kill your darling*, dvs. helt at sløjfe Gitte-kapitlet, et stykke forskning, der allerede er tilgængeliggjort via ph.d.-afhandlingen, og i stedet have udvidet kapitlerne om »værkbegrebet« og »materiel poetik«. Når Nielsen afslutningsvis skriver, at bogen også er »ment som en provokation over for

de litterater, der ikke normalt reflekterer over det tætte forhold mellem bøger og litteratur« (s. 175), så kunne det have været interessant at se boghistoriske modlæsninger af kollegers litteraturanalytiske indsatser. Og, måske, påvise eksempler på manglende »videnskabelighed og akribi«. Se, dét havde været en provokation, ikke for provokationens skyld, men som øjenåbnende tilføjelse eller måske endda korrektiv. Havde ekstra sider været afsat til de to kapitler, kunne man måske også have reflekteret over, hvordan de boghistoriske metoder kunne anvendes i forhold til nyere litteratur, der ikke i den forstand er *boghistorie*, dvs. har en længere transmissionshistorie bag sig, men dog er resultater af bogmediets historie, og hvor transmissionshistorien måske omfatter internettet?

Et andet interessant aspekt (Nielsen strejfer det kun) kunne have været en uddybning af, hvordan de boghistoriske metoder kunne anvendes i de lektioner a 45 minutter, der ofte er vilkåret for litteraturundervisningen? En af Kolding-skolens pointer i sin tid var jo at udgrænsningen af visse forfatterskaber (Høeck, Turéll og Laugesen) bl.a. skyldtes, at disse arbejdede i tekstformater og længder, der langt vanskeligere end det afrundede centrallyriske digt lod sig analysere inden for rammerne af undervisningsformatet, hvilket igen påvirkede kanondannelsen. Boghistoriske studier kræver ofte en betydelig indsats (Nielsens egen Gitte-analyse viser det), men hvordan lave dette *en miniature og in situ*?

I en bog, hvor ordet »materialitet« optræder så relativt hyppigt, vil det være underligt ikke at knytte et par ord til den bog, undskyld: det dokument, der bærer Nielsens tekst. Pernille Sys Hansen fra Damp Design har gjort et fortræffeligt arbejde med layout og sats. Skriftypen Ginkgo LT står flot på bogsiderne. Utraditionelle valg som f.eks. de farvede tal (fodnote- og indekstal) og overskrifter i indholdsfortegnelsen er velfungerende. At man anvender f.eks. skriftypen Consolas, når den nævnes i teksten, fungerer forbilledligt. Dertil kommer at teksten er understøttet af en række illustrative eksempler. Man skal aldrig dømme en bog på omslaget – i hvert fald skal det ikke gøres i dette tilfælde, hvor omslaget er en smule kedsommeligt. Indeni er det heldigvis en anden sag.

Hvis de boghistoriske og tekstkritiske tilgange for alvor skal influere nye generationer af litteraturstuderende, skal disse kurser (formentlig) gøres obligatoriske, men med *Bogen og værket* i hånden har de studerende allerede nu særdeles gode forudsætninger for at komme godt i gang og stille tankevækkende spørgsmål til et givent værk. Desuden er bogen en kvalificeret rækken hånden ud til kolleger, der befinder sig inden for det litterære felt men uden for den boghistoriske indflydelsessfære, med henblik på, som Nielsen skriver til sidst, »at fremme den tværdisciplinære udveksling« (s. 172). Tager man, herunder Pentti Sarikoski-fortolkeren i Göteborg, imod denne fremstrakte hånd? Et tilbagevendende kritikpunkt af den boghistoriske værk læsning vil nok altid være, at det i bund og grund handler for

lidt om teksten og for meget om alt det udenoms, men *Bogen og værket* viser, at teksten aldrig står alene, idet den er indlejret i en række publikationsmæssige og materielle omstændigheder, hvis betydning ikke *per se* kan afklares, men derimod skal afklares for hver enkelt titel. Men *at* det er et arbejde, der bør gøres, lader *Bogen og værket* til gengæld ingen tvivl om.

Thomas Hvid Kromann